

Kulturstudier

Nr. 1 / August 2019

[Tina Langholm Larsen](#) / Dansker først og Amerikaner saa?

Dansk-amerikansk hjemlandsturisme, 1908-1930

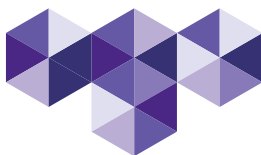
[Mark Vacher](#) / Flygtningens vilkår

– et etnografisk studie af flugten og dens følger hos syriske flygtninge i Libanon

[Frederik Lynge Vognsen](#) / Fra bonde til konge

Senmiddelalderens skatter og deres bevægelse

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og fagfællebedømt tidsskrift, der bringer artikler med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af Fortid og Nutid (grundlagt 1914) og Folk og Kultur (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 1, AUGUST 2019

© 2019 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør:

Anders Ravn Sørensen, *Center for Business and History, Copenhagen Business School*

Søren Byskov, *Fiskeri- og Søfartsmuseet*

Ivan Lind Christensen, *Institut for Kultur og Globale Studier, Aalborg Universitet*

Bo Fritzboøger, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Anne Folke Henningsen, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Signe Møllegaard, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Caroline Nyvang, *Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek*

Camilla Schjerning, *Odense Bys Museer*

Louise Karlskov Skyggebjerg, *Teknologihistorie DTU, Danmarks Tekniske Universitet*

Iben Vyff, *Museerne Helsingør*

Redaktionssekretær: Asta Christensen Otto, *SAXO-Instituttet, Københavns Universitet*

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point i „den bibliometriske forskningsindikator“.

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon, www.annafalcon.dk

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

REDAKTIONSADRESSE

Tidsskriftet Kulturstudier

Att: Asta Christensen Otto

SAXO-Instituttet

Københavns Universitet

Karen Blixens Vej 4

2300 København S

kontakt.kulturstudier@gmail.com

www.tidsskriftetkulturstudier.dk

Kulturstudier udgives af Dansk Historisk Fællesråd

Tidsskriftet modtager støtte fra Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen

ISSN 1904-5352

Printed in Denmark

Indhold

Tina Langholm Larsen

- 5** **Dansker først og Amerikaner saa?**
Dansk-amerikansk hjemlandsturisme, 1908-1930

Mark Vacher

- 35** **Flygtningens vilkår**
– et etnografisk studie af flugten og dens følger hos syriske flygtninge i Libanon

Frederik Lynge Vognsen

- 61** **Fra bonde til konge**
Senmiddelalderens skatter og deres bevægelse

Tina Langholm Larsen, ph.d.-stipendiat ved
Religionsvidenskab, Aarhus Universitet

Keywords: Hjemlandsturisme, det 20. århundrede, dansk-amerikansk historie, transnationalisme, nationalisme, grundtvigianisme.

DANSKER FØRST OG AMERIKANER SAA? Dansk-amerikansk hjemlandsturisme, 1908-1930

I perioden 1908-1930 afholdtes en række dansk-amerikanske stævner på danske folkehøjskoler med det formål at (gen)etablere danske udvandreres tilhørsforhold til Danmark. Med udgangspunkt i disse stævner undersøger artiklen, hvordan hjemlandsturisme er blevet anvendt som et transnationalt redskab til at producere dansk identitet. Artiklen demonstrerer, at den dansk-amerikanske hjemlandsturisme markerer begyndelsen på en transnational kulturudveksling, som er bemærkelsesværdig, dels fordi den finder sted allerede i begyndelsen af det 20. århundrede, og dels fordi den var motiveret af en grundtvigiansk organisation med en klar nationalistisk agenda. Eftersom den tidligste dansk-amerikanske hjemlandsturisme ikke tidligere er blevet udforsket, bidrager artiklen til at fortælle et hidtil ukendt kapitel af den dansk-amerikanske historie.

Siden sidste halvdel af det 20. århundrede har et stigende antal personer forsøgt at kortlægge deres forfædres rødder i en søgen efter svar på, hvem de er, og hvor de kommer fra. Denne udvikling har gjort hjemlandsturisme¹ til en af de hurtigst voksende former for turisme i dag. Flere forskere har kædet tendensen til at konsultere fortiden for at opnå eksistentielle svar sammen med følelsen

---

1 Hjemlandsturisme er en fordanskning af begrebet 'homeland tourism', som dækker over turisme til destinationer, hvor enten personen selv eller nærtstående slægtninge oprinder fra. I turismeforskningen benyttes bl.a. også 'ethnic tourism', 'roots tourism' og 'ancestral tourism' til at indfange denne form for turisme.

af rodløshed, som globaliseringen og den vestlige hemisfæres ”postmoderne” livsførelse ofte beskyldes for at forårsage.² Ærindet i denne artikel er at demonstrere, at hverken følelsen af rodløshed eller hjemlandsturisme er fænomener, som udelukkende hører den postmoderne tidsalder til. Tværtimod vil artiklens kulturhistoriske undersøgelser vise, at lignende fænomener udgjorde grundlaget for udviklingen af et transnationalt netværk mellem Danmark og USA allerede i begyndelsen af det 20. århundrede.

I perioden 1908-1930 afholdtes en række dansk-amerikanske stævner på danske folkehøjskoler landet over. Disse stævner havde ikke kun til formål at tiltrække dansk-amerikanere³ og dermed facilitere hjemlandsturisme, men også at introducere de dansk-amerikanske besøgende for den danske kultur- og samfundsudvikling. På denne måde skulle stævnerne sikre, at ”den Hjemvendende føler, han paany tager sit Land i Besiddelse.”⁴ Arrangøren bag stævnerne var immigrantorganisationen Dansk Folkesamfund, der var blevet dannet i Iowa i 1887 på foranledning af N.F.S. Grundtvigs yngste søn, Frederik Lange Grundtvig, som ligesom andre grundtvigianere ønskede at overflytte og bevare den danske folke- og kulturarv⁵ på det nordamerikanske kontinent. Organisationens ambitioner kulminerede i 1928 med organiseringen af *Danmarksfærden*, der på to måneder skulle fremvise hjemlandet til de dansk-amerikanske deltagere.

Med afsæt i de dansk-amerikanske stævner og Danmarksfærden undersøger artiklen, hvordan Dansk Folkesamfund anvendte hjemlandsturisme som et redskab til at (gen)opvække de dansk-amerikanske besøgendes danske identitet. Artiklens første del vil tilgå stævnehistorien fra et kronologisk perspektiv for at give et indblik i de materielle, grundtvigianske og (ud)dannende virkemidler, stævnearrangørerne gjorde brug af for at skabe kulturel kontinuitet for de udvandrede danskere. Denne skitsering af Dansk Folkesamfunds organiserede hjemlandsturisme vil samtidigt tilbyde et kulturhistorisk perspektiv på etableringen af et transnationalt netværk mellem Danmark og USA i 1900-tallets begyndelse. Artiklens anden del tager udgangspunkt i forskningsfeltet ’religious tourism’, der i de seneste årtier har opnået nye indsigter ved at kombinere to ellers ofte adskilte discipliner, nemlig religions- og turismeforskningen. Jeg vil her anvende begrebet

---

2 Denne sammenkobling findes bl.a. hos Basu 2005; Olsen og Timothy 2006; Bhandari 2016; Huang, Haller og Ramshaw 2013.

3 ’Dansk-amerikanere’ anvendes her som et paraplybegreb, der både omfatter den første generation af danske immigranter i USA og deres efterkommere.

4 Udklip fra *Nordlyset* 24. marts 1910 i UA: A574-2, 135.

5 Ordet kulturarv anvendes her i tråd med det engelske begreb ’heritage’. Hermed ønsker jeg at betone den værdiladning og konstruktivisme, som lå til grund for Dansk Folkesamfunds fremstilling af danskheden og den danske arv, som langt fra var en upartisk gengivelse af historien. Jeg læner mig dermed op ad Peter Aronsson og Lizette Gradéns tilgang til nordisk kulturarv, som de beskriver således: “We approach heritage not merely as remnants of the past, but as a particular cultural practice that uses the past to produce heritage in the present” (Aronsson og Gradén 2013, 12).

'pilgrimsfærd', defineret som en spirituelt motiveret rejse til et 'helligsted',⁶ som en linse til at undersøge, hvordan elementer af folkevækkelse, mission og indoktrinering kan spores i Dansk Folkesamfunds hjemlandsturisme.

Artiklens undersøgelse baseres på Dansk Folkesamfunds upublicerede optegnelser⁷ og avisartikler fra de to danske-amerikanske aviser *Dannevirke* og *Kors og Stjerne* udgivet i henholdsvis USA og Danmark. Hverken folkestævnernes eller Danmarksfærdens historie er, så vidt jeg ved, tidligere blevet behandlet i en forskningsmæssig kontekst, og artiklen bidrager derved til at fortælle et hidtil ukendt kapitel af den dansk-amerikanske historie.⁸

Den dansk-amerikanske forbindelse etableres

I løbet af det 20. århundredes første årtier fandt en række kulturelle, sociale og politiske forandringer sted, som lå i forlængelse af 1800-tallets reformer og samfundsmoderniseringer: af disse er det relevant at nævne sekulariseringen af det danske samfund, som tiltog i takt med, at både befolkningstallet, urbaniseringen og produktionsraterne steg. Disse samfundstendenser var blot nogle af årsagerne til, at en jævn strøm af danskere – omkring 287.000 personer, dvs. op mod 15 % af den danske befolkning – udvandrede til USA i perioden fra den Amerikanske Borgerkrigs afslutning i 1868 til den Første Verdenskrigs begyndelse i 1914.⁹ Blandt de danske udvandrere var Frederik Lange Grundtvig (1854-1903), der med sin grundtvigske opvækst i rygsækken kom til at sætte et markant præg på det danske kulturliv i USA. Ligesom hovedparten af de danske udvandrere bosatte han sig i Midtvesten, hvorfra han i 1887 grundlagde organisationen Dansk Folkesamfund. Ligesom sin far havde F.L. Grundtvig folkelige interesser, der var uadskillelige fra hans kristendomsforståelse, hvilke kom til udtryk gennem Dansk Folkesamfund, der med udgangspunkt i en grundtvigiansk kultur-, menneske- og verdensopfattelse havde til formål at bevare, promovere og udbrede den danske folke- og kulturarv i USA.¹⁰

Dansk Folkesamfunds arbejde for danskhedens bevarelse viste sig dog hurtigt at skabe splid imellem de dansk-amerikanske grundtvigianere og indre missionærer, hvilket fik negative konsekvenser for organisationens popularitet og om-

---

6 Jf. Olsen og Timothy 2006, 3-6.

7 Disse optegnelser er lokaliseret i både Danmark og USA. Det amerikanske kildemateriale kortlagde og indhentede jeg under et udlandsophold i USA i efteråret 2017.

8 Dansk Folkesamfunds historie udgør ligeledes en udforsket del af den dansk-amerikanske historie. Min ph.d.-afhandling, som indleveres ved Aarhus Universitet i 2019, har til formål at afdække denne historie. For mit foreløbige arbejde se Larsen 2016, 2019a, 2019b.

9 For de forskellige årsager til udvandringen se bl.a. Hvidt 1971; Mackintosh 1993; Brøndal 1999; B. F. Larsen og Bender 1992.

10 DV 13.04.1887, 58-59.

dømme i hele dens 77-årige levetid (fra 1887 til 1964).¹¹ Ganske kort efter Dansk Folkesamfunds dannelse blev en søsterorganisation imidlertid dannet i Danmark under ledelse af grundtvigianske højskolefolk og præster, og her skulle succesen vise sig at blive en del større end i USA. Dansk Folkesamfunds amerikanske afdeling opnåede aldrig et medlemstal på mere end godt 1.000 personer, hvorimod den danske afdeling fik mere end 4.000 medlemmer, efter at F.L. Grundtvig havde foretaget en længere foredragsrejse i Danmark i 1890.¹² Ideen bag det transnationale samarbejde var, som F.L. Grundtvig udtrykte det, at udvide ”Grænserne for Folkets Rige i Aandens Verden”. Den danske afdelings formål var at yde moralsk støtte til den amerikanske afdeling og berette dens medlemmer om, ”hvad der lever og rører sig i det Folk, de tilhører”.¹³ Den danske støtte skulle således muliggøre, at den danske folkeånd kunne rodfæstes og bevares i USA.

I forlængelse af samarbejdet mellem Dansk Folkesamfunds to afdelinger blev det månedlige tidsskrift *Kors og Stjerne* grundlagt som et transatlantisk forbindelsesled. Gennem et sådant transnationalt netværk kunne de danske udvandrere fortsat opretholde deres danske sprog og relation til Danmark og dermed også deres danske identitet, antog F.L. Grundtvig. For ham var det åbenlyst, at den danske befolkning kunne bindes sammen på tværs af Atlanten gennem en emotionel samhørighedsfølelse og et åndeligt fællesskab, som ikke lod sig afgrænse af nationale grænser. Dansk Folkesamfunds transnationale netværk skulle med andre ord opretholde det ’forestillede fællesskab’ (jf. Anderson 1991), som hidtil havde konstitueret den danske nation, og som F.L. Grundtvig var overbevist om kunne etableres og fastholdes på trods af den geografiske distance mellem danskerne i Danmark og USA.¹⁴

Intentionen bag de dansk-amerikanske folkestævner var ligeledes brobygning, men der skulle dog gå næsten 20 år, før de første tanker om transnationale initiativer materialiserede sig i et egentligt dansk-amerikansk stævne. Tilskyndet af rejseannoncer, der tilbød billige skibsrejser fra USA til Skandinavien og reklame-rede for forbedret komfort, sikkerhed og hastighed af den transatlantiske transport, var hjemlandsturisme – eller ligefrem permanent hjemrejse – i årene efter århundredeskiftet blevet udbredt blandt dansk-amerikanerne.¹⁵ På opfordring

11 Splittelsen mellem de to kirkeretninger, der ultimativt fragmenterede den danske kirke i USA (officielt *Danish Evangelical Lutheran Church in America*) er grundigt behandlet i Nyholm 1963; Mortensen 1952, 1967; Simonsen 1990; Hansen 1998, 1992.

12 Henningsen 1914, 19.

13 *Højskolebladet* 30.09.1887, 1833–39.

14 Lignende kulturbevarende og transnationale organisationer blev også etableret iblandt andre immigrantgrupper i USA. Tidsskriftet *Vossingen* skulle eksempelvis udgøre et transnationalt forbindelsesled mellem norsk-amerikanerne og deres hjemstavn. Se http://www.vossnow.net/Genealogy_Voss/Books/vossingen-1925-7thyr-no3-4-trans.pdf. I bogen *A Folk Divided* (1994) behandler historiker H. Arnold Barton desuden forholdet mellem svenskere i USA og Sverige i perioden 1840–1940.

15 Allen 2017, 178–79.

af den siddende statsminister, Venstremanden J.C. Christensen, som offentligt havde italesat behovet for et stærkere samarbejde mellem danske i Danmark og USA, realiserede Dansk Folkesamfund sit første dansk-amerikanske folkestævne i 1908.¹⁶ Indtil da havde den danske stat forholdt sig bemærkelsesværdigt passiv til den danske udvandring; historiker Kristian Hvidt antyder ligefrem, at staten var lettet over at slippe af med potentielt subsistensløse borgere.¹⁷ Dansk Folkesamfund var dog ikke den eneste organisation, som efterkom Christensens anmodning. Organisationen Dansk-Amerikansk Selskab, der lagde grunden for de senere Rebildfester, havde ligeledes planer om at bygge bro mellem de to lande ved at samle danske og dansk-amerikanske landsmænd på dansk jord. Blandt de ledende figurer i denne organisation var Max Henius og Ivar Kirkegaard, hvoraf sidstnævnte hævdede, at han var kommet på ideen flere år forud for Dansk Folkesamfunds første folkestævne.¹⁸ Folkestævnerne, hvis udvikling og reception i perioden 1908-30 er temaet i sektionen nedenfor, var således omstridte allerede fra deres spæde begyndelse.

Folkestævnernes brug af grundtvigianismens (im)materielle kendetegn

I februar 1908 bragte *Kors og Stjerne* en reklame for det første dansk-amerikanske folkestævne, der skulle foregå på Krabbesholm Højskole den 5.-9. august 1908.¹⁹ Af den officielle stævnefolder fremgik det, at hverken tidspunktet eller stedet for stævnets afholdelse var tilfældigt. Stævnets målgruppe blev indirekte italesat i folderen, idet den betonedede Krabbesholms middelalderlige historie samt hovedbygningens tidligere funktion som herregård og nutidige brug som folkehøjskole som særligt gunstig for et folkestævne. Officielt ønskede stævnearrangørerne at tiltrække ”tilrejsende Dansk-Amerikanere ... der har Interesse for den danske Kirke- og Folkesag i Amerika”.²⁰ Uofficielt og mere implicit har det dog formentlig stået klart for de fleste, at det var de grundtvigiansk-sindede dansk-amerikanere, som arrangørerne tiltalte, da det nærmest udelukkende var iblandt denne gruppe, at der kunne findes personer med interesse for den danske folkesag i USA. Med valget af en folkehøjskole som stævnelokation håbede arrangørerne desuden også

---

16 K&S Aug. 1908, 61-63.

17 Hvidt 1971, 36.

18 Bugge Mortensen og Adamsen 2012, 31-35.

19 K&S Feb. 1908, 15.

20 Citatet fremgår af UA: A333-1. I de dansk-amerikanske kultur- og kirkemiljøer var det alment kendt, at det var grundtvigianerne, som kæmpede for det danske folke- og kirkelivs bevarelse i USA. Tilmed bragtes reklamerne for de dansk-amerikanske stævner hovedsagligt i den dansk-amerikanske avis *Dannevirke*, der ligeledes havde en grundtvigiansk profil (Pedersen 1985, 245-46).

at kunne tiltrække de unge højskolelever, landets øvrige grundtvigianere og egnens lokalbefolkning.²¹ Denne stævnelokation fik også betydning for tidspunktet for stævnets afholdelse; idet hovedparten af de danske folkehøjskoler var optaget af elever den 4. juli, USA's uafhængighedsdag, som ellers havde været det oplagte tidspunkt for stævnet, faldt valget på begyndelsen af august. Derved kunne de dansk-amerikanske farmere også deltage, formodede arrangørerne, fordi høsten da ville være ovre. Arrangørerne havde altså en klar forventning om, at det var blandt de dansk-amerikanske landbrugere, at stævnedeltagerne skulle findes – en forventning som formentlig byggede på det faktum, at hovedparten af de danske udvandrere havde bosat sig i Midtvesten for at blive selvstændige farmere i de sidste årtier af 1800-tallet.²²

Netop folkehøjskolerne spillede en central rolle i den grundtvigianske selvforståelse både i USA og Danmark omkring århundredeskiftet, og ved at afholde stævnerne netop der, operationaliserede Dansk Folkesamfund et redskab, som var tilgængeligt for organisationen i kraft af dens indlejring i det grundtvigianske miljø i Danmark. Folkehøjskolerne var arnesteder for den ideologi, Dansk Folkesamfund var baseret på, men andre historiske steder, eksempelvis Skamlingsbanken og Himmelbjerget, var også blevet taget i betragtning.²³ Det, som de potentielle stævnelokationer havde til fælles, var, at de allerede var tilskrevet enten historisk, national eller grundtvigiansk værdi, og ved at vælge en lokation iblandt disse steder, udnyttede Dansk Folkesamfund stedets eksisterende ressourcer og emotionelle betydning for den danske og dansk-amerikanske befolkning. Udvalgelsesprocessen og det endelige valg af stævnelokation illustrerer ikke kun, hvordan både materielle og rumlige kvaliteter som steds- og bygningshistorie var betydningsfulde for det grundtvigianske miljø og dets selvforståelse,²⁴ men også hvordan stævnearrangørerne benyttede sig af disse ressourcer for både at tiltrække en særlig målgruppe og kommunikere stævnernes værdigrundlag.

Det endelige stævnedesign, hvoraf både tidspunktet og typen af stævnelokation blev normen for efterfølgende stævner, demonstrerer, at selvom stævnernes grundtvigianske målgruppe og identitet allerede var fastlagt forud for det første stævne, så var ønsket om at udbrede Dansk Folkesamfunds budskab blandt dele af den danske befolkning også en integreret del af stævnerne. Stævnearrangørerne ønskede altså at opnå et missionerende folke- og kulturmøde ved at samle den danske og dansk-amerikanske befolkning på dansk jord.

---

21 Ønsket om at tiltrække et bredt dansk publikum såvel som dansk-amerikanske besøgende blev italesat af Dansk Folkesamfunds danske bestyrelse (K&S Okt. 1908, 80). Den danske afdeling stod som hovedarrangør af det første stævne, dog hjulpet af Kvindeforeningen for dansk-amerikansk Mission. Hovedparten af de efterfølgende stævner blev derimod støttet af Udvalget for Dansk-Amerikansk Mission (UA: A574-2, 88-91, 126-27).

22 For de danske udvandreres bosættelse i Midtvesten se Brøndal 1999; Jeppesen 2005, 219-26.

23 K&S Juni 1908, 46.

24 Jf. Adriansen 2013.

Stævneprofilen ”rettes til” 1908-1909

Krabbesholms forstander Alfred. Th. Dorf, der tidligere havde været både formand for Dansk Folkesamfunds amerikanske afdeling og drevet Nysted folkehøjskolen i Nebraska, USA, bragte en officiel stævneinvitation i juni 1908-nummeret af *Kors og Stjerne*. I sin invitation slog Dorf fast, at stævnernes hovedformål var at sikre, at de dansk-amerikanske besøgende blev mødt af ”Moderens Favntag” i Danmark. Alt for mange besøgende var tidligere rejst skuffede og desillusionerede tilbage til USA efter et hjemlandsbesøg. ”[E]t folkeligt Stævne i kristen Ånd” kunne ifølge Dorf afhjælpe denne skuffelse, som han beskriver her:

”Han rejste hjem [til Danmark] med en vis Forestilling ... det Billede, han dannede sig i sin Fantasi, det er det, han ønsker at sé Originalen til ... Når han så kommer hjem på Besøg, sér han ofte – noget hélt andet. Han bliver skuffet ... og han føler sig egentlig fattigere derved ... nu var det svage Bånd hélt bristet.”²⁵

Dorf indikerer her, at en vis nostalgi omkring hjemlandet synes at blive opbygget af immigranten, hvilket nødvendigvis ville føre til skuffelse, når personen endelig genså sit hjemland. Dorf havde dog alligevel forsøgt at sammensætte et stævneprogrammet, som bød på et bredt udvalg af foredrag og underholdning, der kunne afværge en sådan skuffelse. Bl.a. skulle præster, musikere, folkehøjskoleforstandere, politikere og forfatter Jeppe Aakjær behandle emner såsom det danske sprog, den danske ånd, andelsselskaber, vækkelsesbevægelser og kunst på det første stævne.

Stævnets faktisk forløb blev vurderet kort efter dets afholdelse i *Kors og Stjerne*, hvis anmelder (ikke overraskende) var begejstret. Særligt blev den store opbakning, der nåede op på 1.000 personer til det afsluttende folkemøde, fremhævet. Deltagerlisten og stævnereferatet afslører, at gæsterne repræsenterede forskellige sociale lag og inkluderede en række danskere, som var personligt eller ideologisk involverede i Dansk Folkesamfunds arbejde, enten fordi de var pårørende til en udvandrer, fordi de var engagerede i det grundtvigianske miljø, eller fordi de fandt det vigtigt at støtte de udvandrede landsmænd. Desuden var knap halvdelen af de i alt 200 deltagere, som deltog i det fulde program, dansk-amerikanere, der enten var eller tidligere havde været bosiddende i Amerika. Tilmed havde en række prominente danskere deltaget, bl.a. statsminister J.C. Christensen, den danske kong Frederik VIII og kongefamilien samt den amerikanske generalkonsul i Rotterdam, danskfødte Oberst Listoe, som medbragte stævnedeltagerne en

25 K&S Juni 1908, 45–46.

hilsen fra selveste præsident Theodore Roosevelt!²⁶ Med dette stævne havde Dansk Folkesamfund altså formået at gøre både den danske og amerikanske stat opmærksomme på dansk-amerikanernes tilstedeværelse, hvilket organisationen blev krediteret for af begge landes statsoverhoveder.

Den øvrige dansk-amerikanske presse var knapt så begejstret som *Kors og Stjærnes* anmelder. Særligt blev det påpeget, at samtlige foredragsholdere havde haft den ting til fælles, at de alle var danskere bosiddende i Danmark. Den dansk-amerikanske repræsentation i stævneprogrammet var altså yderst mangelfuld. Ydermere blev stævnet mistænkt for at være en skjult reklame for den nyåbnede Krabbesholm Folkehøjskole.²⁷ Mistanken om et bagvedliggende økonomisk motiv fra Dorfs side kan ikke afvises, ligesom det ikke kan afvises at den danske stat bakkede op om initiativet på grund af økonomiske interesser. Ikke kun den danske stat, men også øvrige europæiske stater havde på dette tidspunkt fået øjnene op for, at mange immigranter klarede sig godt i USA, endda så godt, at de sendte store pengebeløb retur til de efterladte i hjemlandet.²⁸

På trods af den ikke entydigt positive pressedækning af det første folkestævne betragtede arrangørerne stævnet som vellykket, og snart gik forberedelser til det næste års stævne i gang. Denne gang blev Roskilde Folkehøjskole udvalgt som stævnelokation, da arrangørerne dermed håbede at kunne appellere til et sjællandsk publikum. Som følge af kritikken af det forrige stævne blev 1909-stævnets dansk-amerikanske profil voldsomt styrket; faktisk fik de dansk-amerikanske foredragsholdere deres helt egen sektion i stævneprogrammet. I denne sektion skulle et bredt udsnit af både historiske og nutidige dansk-amerikanske tematikker debatteres, eksempelvis kirkelivet, skolerne og ungdommen, hvorimod den danske sektion udelukkende bød på "Hovedtrækkene i Danmarks Historie, særlig den åndelige Udvikling, i det 19. Århundrede", hvilket bl.a. inkluderede foredrag om A. Oehlschlägers, N.F.S. Grundtvigs og G. Brandes' forfatterskaber.²⁹

Som den danske sektion af stævneprogrammet vidner om, led det andet stævneprogram under et aktualitetsproblem, som skulle komme til at præge hovedparten af stævnerne i årene 1908-30. Indlejret i stævneprogrammerne var en dikotomi mellem stævnernes overordnede formål, nemlig at opdatere de dansk-amerikanske besøgende om det, "der rører sig i vort Folk i Nutiden",³⁰ og så de faktiske stævneprogrammer, som primært bød på historiske, retrospektive danske indslag, der i højere grad præsenterede de besøgende for det 1800-tals Danmark, de kendte fra tiden før deres udvandring. Stævneprogrammet blev ligeledes genstand for kritik i den danske presses reception af det andet stævne, som var over-

---

26 K&S Aug. 1908, 65-67; UA: A333-2.

27 Anmeldelserne er gengivet i: DV 09.09.1908, 3; UA: A574-2, 87.

28 Foner 2007.

29 K&S Marts 1909, 21.

30 UA: A333-1.

vejende negativ på trods af, at også dette stævne formåede at tiltrække cirka 200 deltagere.³¹ Selv den danske, nationalkonservative avis *Nationaltidende* var kritisk og udpegede stævneprogrammets skarpe skel mellem danske og dansk-amerikanske foredragsholdere som særligt problematisk for den dansk-amerikanske brobygning. Også Max Henius og E.V. Eskesen, der begge havde fremtrædende roller i den konkurrerende organisation Dansk-Amerikansk Selskab, distance-rede sig ikke overraskende fra Dansk Folkesamfunds stævner.³² Endeligt blev både stævnet og den landsdækkende industri-, håndværker- og kulturudstilling – også kendt som 'Landudstillingen' – afholdt i Aarhus, hvoraf sidstnævnte havde tiltrukket mere end 1.100 dansk-amerikanere den 4. juli, udskældt for at have præsenteret de dansk-amerikanske besøgende for en "moralsk Nihilist", nemlig forfatteren og litteraturkritikeren Georg Brandes.³³ I Aarhus havde Brandes selv optrådt på talerstolen og talt nedværdigende om "Småligheden og Vrøvlet" i det danske samfund,³⁴ hvilket fik en dansk-amerikansk præst til at klage til Dansk Folkesamfunds danske formand. Det sidste, dansk-amerikanerne havde brug for, var at høre på en, der "skamskænder alt, hvad kristne Mennesker elsker". Den slags var der allerede rigeligt af i USA, mente han.³⁵

Den dansk-amerikanske præsts foragt over for Brandes, der med sin kritik af bl.a. N.F.S. Grundtvig og Nationalromantikken kom til at fremstå som et moderne modstykke til Dansk Folkesamfunds værdier, peger igen på stævnernes særlige profil og aktualitetsproblem.³⁶ Hverken religionskritik eller Brandes var værdige tematikker for de dansk-amerikanske besøgende, mente han; tværtimod burde de besøgende mødes af personer og emner, der bekræftede det billede, de havde (konstrueret?) af Danmark – et billede, som i høj grad var kristent og retrospektivt og dermed stemte overens med de nostalgiske forventninger, som Dorf italesatte forud for det første stævne. Som en kommentar til disse kritikpunkter skrev Dansk Folkesamfunds formand i sin protokol: "Til Betænkning for ved Planlæggelsen af det næste dansk-amerik. Stævne".³⁷ Som de efterfølgende stævneprogrammer vidner om, tog Dansk Folkesamfunds stævnearrangører den kritiske reception af de første stævner til efterretning, idet de lod stævnernes format og formål genfortolke. I stedet for at opdatere stævnedeltagerne i de nyeste danske kulturstrømninger, skulle fremtidige stævner bekræfte og understøtte den danskhed og det Danmark, dansk-amerikanerne allerede var bekendte med og ønskede at gense.

---

31 K&S Aug. 1909, 73; UA: A574-2, 123.

32 DV 16.03.1910, 4.

33 UA: A574-2, 124

34 K&S Juli 1909, 58.

35 UA: A574-2, 125.

36 De mange konflikter, som gennem 1800- og 1900-tallet opstod mellem grundtvigianerne og "branditterne" udforskes i bogen *Den gode den onde* (Baunvig og Schelde 2017).

37 UA: A574-2, 124.

Denne villighed til at genfortolke stævnedesignet for at tilfredsstille kritikerne skal formentligt ses i lyset af det ideologiske og brobyggende formål, der lå til grund for stævnerne. Hensigten havde lige såvel været at knytte bånd mellem danskerne på tværs af Atlanten som at opdatere deltagerne om de danske forhold, og stævnearrangørerne har formentligt vurderet, at det var vigtigst at præsentere de besøgende for umiddelbart genkendelige elementer af danskheden for derved at skabe kulturel kontinuitet. Denne kontinuitet pegede ikke kun bagud i tid, men også i højere grad mod USA end Danmark, idet den spejlede den delvist romantiserede forestilling om den danske kulturarv, der blev dyrket i samtidens dansk-amerikanske grundtvigianske miljøer såsom Den danske Kirke og Dansk Folkesamfund.³⁸ Dansk Folkesamfunds danske bestyrelse var således yderst opmærksom på, at de besøgendes fortsatte tilknytning til Danmark var i fare, hvis ikke de forlod landet veltilfredse. Som et resultat af denne tilpasning til de utidsvarende dansk-amerikanske forventninger til Danmark vendte den danske kulturarv – eller i hvert forventningerne til og forestillingerne om denne kulturarv – så at sige ”hjem” fra USA. Stævnerne blev på denne måde transnationale kanaler for en kulturel cirkulation mellem Danmark og USA; sammen med de tidligere danske borgere hjemvendte også en idylliseret danskhedsforståelse, der blev re-etableret i Danmark gennem stævnerne.³⁹ Den kulturelle kontinuitet var dermed garanteret, dog på bekostning af den kulturelle aktualitet.

En konkurrent kommer til

I årene 1910-1913 forløb de dansk-amerikanske folkestævner i tråd med de nye forskrifter på henholdsvis Ollerup, Vestbirk, Frederiksborg og Vallekilde folkehøjskole. Den 5. august 1912 – nøjagtig fire år efter afholdelsen af Dansk Folkesamfunds første dansk-amerikanske folkestævne – kom et stykke bakket hede-landskab i Nordjylland dog til at danne rammerne for folkestævnernes eneste, men uovervindelige konkurrent, nemlig Rebildfesten. Arrangøren bag denne fest var Rebild-Komitéen, der havde rødder i det Dansk-Amerikanske Selskab, som dansk-amerikanske Ivar Kirkegaard havde etableret i USA flere år forinden. I spidsen for Rebild-Komitéen stod desuden Max Henius, der ligesom Kirkegaard kritiserede Dansk Folkesamfunds stævner for at have et for snævert udsyn: dels var de religiøst funderede, og dels tog de ikke den dansk-amerikanske opgave

---

38 I sit studium af den danske enklave i Elk Horn–Kimballton, Iowa konkluderer Jette Mackintosh ligeledes, at den danske kulturarv blev statisk, uopdateret og amerikaniseret i perioden 1870–1925 (Mackintosh 1993, 187–88). Repræsentationerne af den danske kulturarv er sidenhen blevet undersøgt i både Elk Horn–Kimballton og Solvang, Californien af bl.a. Hanne Pico Larsen og Anders Linde–Laursen. Se Larsen 2006, 2013; Linde–Laursen 1999a, 1999b.

39 En lignende, men dog noget senere, kultur-cirkulation er blevet identificeret i den svensk-amerikanske historie af historiker Dag Blanck (Blanck 2016).

alvorligt, mente de.⁴⁰ For Kirkegaard og Henius var det konkurrenceprægede forhold mellem de to dansk-amerikanske begivenheder et spørgsmål om, hvem der kunne repræsentere dansk-amerikanerne bedst, og udfaldet viste sig hurtigt at falde i Rebildfestens favør. I 1913 blev Dansk Folkesamfunds stævner offentligt fremstillet som den lukkede og ekskluderende modpol til de inkluderende Rebildfester, men snart måtte Dansk Folkesamfunds stævnearrangører også selv sande, at Rebildfesterne i langt højere grad formåede at appellere til et dansk såvel som dansk-amerikansk publikum.⁴¹ Rebildfesterne var dog kun én af en lang række faktorer, som førte til stævnernes nedgang.

Stævnernes lange deroute 1914-1930

1914 blev i mere end én forstand et vendepunkt i de dansk-amerikanske folkestævnernes historie. Eftersom Første Verdenskrigs udbrud afholdt hovedparten af de danske foredragsholdere fra at deltage, kom de dansk-amerikanske besøgende for første gang til at udgøre hovedparten af deltagerne til det syvende stævne afholdt på Ry Folkehøjskole i dagene fra den 6. til den 11. august 1914. Som en lappeløsning gav P.J. Agerskov-Pedersen, som havde været pioner i Dansk Folkesamfunds texanske koloni Danevang, en levende beretning om krigens konsekvenser for det danske mindretal i Slesvig, som nu skulle kæmpe på tysk side.⁴² Ligesom danskerne i USA led det danske mindretal i Tyskland den skæbne, at de var underlagt en fremmed overmagt. Denne følelse af skæbnefællesskab havde været udbredt blandt dansk-amerikanere i årtier, og Dansk Folkesamfund havde flere gange sendt økonomisk støtte til det danske mindretal i Tyskland i ønsket om, at de – ligesom Dansk Folkesamfund selv – ville fortsætte kampen for danskheden.⁴³

Ry-stævnet i 1914 blev begyndelsen på en deroute, som dog først for alvor tog fart, da stævnerne blev genoptaget i 1920. I mellemtiden havde særligt dansk-amerikanerne fået krigen at føle. Modsat Danmark, som officielt forblev neutral under Første Verdenskrig, indtrådte USA i krigen i 1917, hvilket fik vidtrækkende konsekvenser for den amerikanske indenrigs- og udenrigspolitik. I forbindelse med krigens udbrud spredte isolationistiske og nativistiske⁴⁴ holdninger

---

40 Bugge Mortensen og Adamsen 2012, 37, 91-111.

41 Med undtagelse af 1913 og de to verdenskrige har Rebild Bakker været et samlingssted for tusindvis af mennesker siden 1912. Rebildfesternes historie er kortlagt af Riismøller 1952; Qvistorff 1987, 2012; Bugge Mortensen og Adamsen 2012.

42 K&S Aug. 1914, 61-63.

43 SHS: R46, 5, 146, 164, 173.

44 Den amerikanske nativisme under Første Verdenskrig var kendetegnet ved at være immigrationskritisk, protektionistisk og til tider fremmedfjendsk. I denne periode var den særligt vendt mod de katolske og jødiske immigranter fra Sydøsteuropa, som mange amerikanere betragtede som modvillige mod assimilation (Vecchio 2013, 1487-90).

sig i det amerikanske samfund, iblandt både regeringen og befolkningen. Disse både politiske og folkelige strømninger var kendetegnet ved, at den amerikanske befolkningsgruppe og kultur blev hyldet på bekostning af den etniske heterogenitet, som mere end 100 års immigration havde skabt i det amerikanske samfund. Som en konsekvens blev skærpede immigrationskrav indført i 1917 og efterfulgt af en række kvoter i 1920'erne, der drastisk reducerede al immigration til USA, inklusiv den danske.⁴⁵

Ved stævnet på Grundtvigs Højskole i 1920 blev det særligt synligt, at stævnerne ”havde faaet et føleligt Afbræk under den lange Krigsperiode”, som Kr. K. Killmose efterfølgende beskrev det i *Kors og Stjerne*.⁴⁶ Efter 1920 kom deltagerantallet aldrig igen til at overstige 100 personer. Generelt kom en lang række af udfordringer – spændende fra international politik til individuelle interesser – til at karakterisere mellemkrigstidens dansk-amerikanske stævner. Disse udfordringer oplystes her:

Først og fremmest havde nativistiske assimilationskampagner haft en anseelig effekt på det dansk-amerikanske kulturliv i USA. Blandt andet havde guvernøren i Iowa, som var den delstat, der husede flest danske immigranter, fået gennemført en proklamation i 1918, der forbød brugen af ikke-engelske sprog i offentlige rum, og et lignende forbud blev udstedt i Minnesota.⁴⁷ Amerika, landet kendt som ‘The Land of The Free’, blev derfor voldsomt kritiseret på stævnet på Grundtvigs Højskole for at fratage dansk-amerikanerne deres borgerrettighed til at være danske.⁴⁸ Endvidere havde ovennævnte forbud, der forbød dansk tale i danske kirker, skoler, butikker, på gaden og sågar under telefonsamtaler, store konsekvenser for de danske kulturinstitutioner i de berørte stater. I tillæg til de patriotiske tiltag, som blev implementeret ovenfra på stats- og delstatsniveau, blev Dansk Folkesamfunds dansk-amerikanske medlemmer også i deres dagligdag mødt af modvilje iblandt deres amerikanske ligemænd, som tog sprogforbuddet i egen hånd. En gruppe amerikanere – kaldet ”the king mob” blandt dansk-amerikanerne – vandaliserede det danske menighedshus og truede med at brænde den danske kirke ned i byen Hampton, Iowa. Denne type trusler havde en effektiv indvirkning på det danske kulturliv i USA, som flere steder helt ophørte. ”Noget gik i Stykker” som konsekvens deraf, måtte dansk-amerikanske Johannes Ravn erkende.⁴⁹ Mens Ravn begræd denne udvikling, bød krigsårene for andre på en mulighed for at stoppe op og reflektere over deres nationale tilhørsforhold. En følelse af ambivalens synes have ramt dansk-amerikanske Anton Gravesen, der på trods af sin kærlighed til sit fædreland samtidigt havde måttet erkende, at forholdene havde

45 Jeppesen 2005, 44–54, 321–22; Vecchio 2013, 1497–98.

46 K&S Dec. 1920, 41–43.

47 Brøndal 2013, 330.

48 K&S Dec. 1920, 42–43.

49 Aarbog 1919, 9–10, 19–21.

forandret sig: ”Amerika er vort Land og vore Børns Land”. For både sin egen og børnenes skyld var det på tide, at Dansk Folkesamfunds medlemmer lod sig assimilere, ligesom hovedparten af de øvrige dansk-amerikanere havde gjort det, vurderede Gravesen.⁵⁰ Det er svært at vurdere, hvorvidt Dansk Folkesamfunds medlemmer fulgte Gravesens råd – dog er det bemærkelsesværdigt, at den faldende stævnedeltagelse korrelerede med krigens samfundsomvæltninger.

Netop den anden generation af de danske udvandrere var et omdebatteret emne, som også blev frembragt i folkestævneregi i mellemkrigsårene. Som Gravesen havde påpeget, var den anden generation født og opvokset i USA og generelt mere amerikanske end deres forældre. Eftersom den anden generation ikke havde nogen personlig erindring om Danmark, var deres forhold til Danmark fuldstændig afhængigt af deres forældres evne til at videregive og socialisere dem ind i de danske værdier. Dette emne blev diskuteret i 1926 på det tolvte stævne på Danebod Højskole i Nordslesvig, der siden genforeningen i 1920 atter var kommet på danske hænder.⁵¹ På stævnet konstaterede den dansk-amerikanske præst Alfred Jensen fra Tyler, Minnesota, at de i USA nu oplevede en overgangsperiode karakteriseret ved, at den dansk-amerikanske ungdom ”ikke vil nøjes med at tralle de gamles Viser efter”.⁵² Tværtimod forsøgte de unge at frigøre sig selv fra den ældre generation. Det stod klart for alle – og i særdeleshed for Dansk Folkesamfund (jf. Danmarksfærden, se nedenfor) – at uden en kulturel overlevering og kontinuitet generationerne imellem, så havde hverken de dansk-amerikanske stævner eller kampen for danskhedens bevarelse i USA en fremtid. En tilsvarende generationskløft blev adresseret af den tidligere dansk-amerikanske præst Thorvald Knudsen, som ligeledes havde identificeret et generationsbrud blandt ungdommen i Danmark, hvor flere folkehøjskoler oplevede nedgang. De grundtvigianske miljøer gennemlevede altså en identitetskrise i både Danmark og USA på dette tidspunkt. Endeligt stillede højskoleforstander Therkildsen spørgsmålet: ”Er Aandens Kraft veget fra Grundtvigianismen?”⁵³

Dermed italesatte Therkildsen endnu en udfordring for både folkestævnernes og grundtvigianismens fortsatte virke. Som en kirkelig, politisk og uddannelsesmæssig bevægelse havde grundtvigianismen spillet en afgørende rolle i det danske samfund siden sidste halvdel af 1800-tallet, men i kraft af mellemkrigstidens både ind- og udlandsinspirerede transformation af det danske kulturland-

50 Aarbog 1919, 11. I tråd med Gravesens tanker vidner grundlæggelsen af foreningen Jacob A. Riis League of Patriotic Service i 1918 om, at en stor del af de danske immigranter faktisk revurderede eller på mere ekspressiv vis markerede deres selvforståelse i denne periode. Denne forening, som Max Henius blev præsident for, havde til hovedformål at proklamere de danske immigranternes loyalitet over for USA. Navnet var valgt som et symbol for den loyalitet, Jacob A. Riis havde vist over for USA (Bugge Mortensen og Adamsen 2012, 62).

51 Poulsen 2011, 307–9.

52 K&S Okt. 1926, 33–34.

53 Ibid.

skab slog både teologiske og sekulære alternativer, eksempelvis liberalteologien og den efterfølgende dialektiske teologi samt socialismen, for alvor rod i Danmark.⁵⁴ Disse alternative samfunds- og kulturstrømninger drev gradvist det danske kulturlandskab væk fra grundtvigianismen og truede dermed levegrundlaget for samtidens præster og højskoleforstandere. Debatterne om ungdommens og grundtvigianismens fremtid gav 1926-stævnet en mere tidssvarende karakter; dog vidnede begge debattemner om den værdimæssige og ideologiske krise, Dansk Folkesamfund var ramt af.

Parallelt med at Dansk Folkesamfund gennemgik ovennævnte værdi- og identitetskrise, blev både Danmark og USA ramt af økonomiske kriser. I Danmark ramte krisen hovedsageligt den industrielle og agrikulturelle sektor og skabte forhøjet arbejdsløshed igennem 1920'erne.⁵⁵ I USA skabtes en samfundskrise i 1930'erne som følge af Wall Street-krakket i 1929, hvilket – sammen med de skærpede immigrationskvoter – førte til en stadig mindre immigration til landet. I en kort periode kom udvandringen *fra* USA ligefrem til at overstige indvandringen *til* landet, og den danske immigration blev reduceret til en tiendedel i årene i løbet af de tre år fra 1929 til 1932 – fra 2.525 til kun 262 personer.⁵⁶ Den lave tilstrømning af danske immigranter til USA blev sammen med de dansk-amerikanske bønders ringe økonomiske vilkår italesat af Dansk Folkesamfunds danske formand O.J. Stevns som en mulig forklaring på det lave antal stævnedeltagere i 1920'erne. Dog måtte han også erkende, at den generelle interesse for stævnerne syntes at være faldende på begge sider af Atlanten. Efter at have kæmpet for den dansk-amerikanske sag i ti år gav Stevns nu sin formandspost op.⁵⁷

Hvorvidt disse oplistede faktorer hver især påvirkede opbakningen til Dansk Folkesamfunds arbejde, er det ikke muligt at vurdere. Dog stod det klart, at sammensætningen af stævnedeltagerne havde ændret sig efter krigens afslutning. Formålet med stævnerne havde fra begyndelsen været at samle danske og dansk-amerikanske landsmænd i skøn forening, men repræsentationen af danskere, som tidligere havde været bosiddende i Amerika, men nu boede i Danmark (såkaldt remigration), blev dominerende i de sidste år af stævnehistorien.⁵⁸ Stævnerne mistede dermed deres brobyggende funktion, og i stedet blev de et samlingssted for hjemvendte dansk-amerikanere, hvilket også fremgår af følgende citat udtalt i 1930 af den tidligere dansk-amerikanske præst N. Møller, som da var returneret til Danmark: "Vi samles for at drøfte gamle Minder og for at hilse paa eller høre

54 Fabricius Møller 2005, 150; Lausten 2008, 101-6.

55 Poulsen 2011, 316-21.

56 I de 50 år fra 1921-1970 immigrerede der kun 50.000-60.000 danskere til USA, mens ca. 280.000 personer var immigreret i de 50 år fra 1871-1920 (Jeppesen 2005, 186, 265, 323-24).

57 UA: A425-2.

58 Overvægten af danskere bosiddende i Danmark fremgår tydeligt af deltagerlisterne, hvori deltagerens bosættelsessted er angivet. Se f.eks. K&S Okt. 1925, 21-22.

nyt fra gamle Venner hinsides Havet.”⁵⁹ Stævnerne fik dermed karakter som ’erindringssteder’ for gruppen af hjemvendte dansk-amerikanere,⁶⁰ mens de få dansk-amerikanske deltagere kom dermed til at virke som garanter for, at nyheder blev transporteret fra et kontinent til et andet. Folkestævnerne blev da samlingssteder, der faciliterede en kollektiv erindring eller en nostalgisk længsel efter den dansk-amerikanske fortid, som de hjemvendte dansk-amerikanere havde til fælles. Igenem perioden 1908-1930 synes stævnerne altså at være blevet transformeret fra at være brobyggende, dansk-amerikanske samlingssteder til i højere grad at udgøre nostalgiske erindringssteder for returnerede dansk-amerikanere.

Som resultat af den lange deroute beskrevet ovenfor valgte Udvalget for den dansk-amerikanske Mission at stoppe sin finansielle støtte til stævnerne.⁶¹ Dette var et hårdt slag for Dansk Folkesamfund, som var i økonomisk nød og knapt kunne finansiere udgivelsen af *Kors og Stjerne* selv, hvilket medvirkede til at gøre 1930 et skæbnesvangert år for Dansk Folkesamfund. 1930 blev året hvor både det sidste dansk-amerikanske folkestævne blev afholdt, og hvor den sidste månedlige udgave af *Kors og Stjerne* blev udgivet.⁶² Eftersom disse to transnationale tiltag havde udgjort eksistensgrundlaget for Dansk Folkesamfunds afdeling i Danmark, blev den herefter opløst. Femten dansk-amerikanske folkestævner var det blevet til i årene 1908-30. På den ene side havde den statslige anerkendelse af de innovative stævner givet stævnearrangørerne blod på tanden til at fortsætte stævnerne; på den anden side var stævnerne udfordret af tiltagende kritik, konkurrence fra Rebildfesten, dalende popularitet og manglende brobygning. Særligt var 1920’erne karakteriseret ved at være et kriseårti for Dansk Folkesamfund, hvis transnationale samarbejde mellem danske og dansk-amerikanske grundtvigianerne var under opløsning. Den amerikanske afdeling bevarede dog troen på den frugt, et transnationalt samarbejde kunne bære, hvilket kulminerede med det storstilede projekt *Danmarksfærden* i sommeren 1928, som jeg nu vil rette blikket mod.

---

59 DV 26.03.1930, 1.

60 Begrebet erindringssted blev oprindeligt introduceret af historiker Pierre Nora, der definerede sådanne steder som “any significant entity, whether material or non-material in nature, which by dint of human will or the work of time has become a symbolic element of the memorial heritage of any community” (Nora 1996, xvii).

61 K&S Dec. 1921, 41.

62 Som et sidste forsøg på at holde den transnationale kontakt i live blev *Kors og Stjerne* udgivet i form af en årbog i 1931, men også dette forsøg mislykkedes.

Danmarksfærden

Allerede under det tredje dansk-amerikanske stævne i 1910 havde Dansk Folkesamfunds amerikanske formand L. Henningsen påpeget, at mange dansk-amerikanere havde brug for vejledning, når de besøgte Danmark. Som en løsning havde han tidligere foreslået, at Dansk Folkesamfund i Danmark skulle gøre "en betydelig Mission for vort Folkearbejde og kirkelige Arbejde herovre, ved at [fremvise] vort Fædrelands bedste Skatte" på netop de steder, "hvor der er noget at se og lære."⁶³ Henningsen mente altså ikke, at stævnerne bød på et tilstrækkeligt niveau af mission eller ekskursion; der var behov for guidede ture, der kunne sikre, at de besøgende fik det rette indtryk af deres fædreland, dets folk og dets kirke. Anders Bobjerg, der havde været forstander ved Danebod Folkehøjskole i Tyler, Minnesota, tog fat i et sådant arbejde, og i de efterfølgende år arrangerede han rundrejser til danske seværdigheder såsom Skagen, Rebild Bakker, Viborg Domkirke, Herning, Himmelbjerget, Jelling, Dybbøl, Møns Klint og diverse folkehøjskoler.⁶⁴ Men ligesom det var tilfældet med stævnerne, var opbakningen til disse guidede ture faldende i mellemkrigstiden. I denne periode lykkedes det dog den amerikanske afdeling af Dansk Folkesamfund at stable Danmarksfærden på benene i samarbejde med de to dansk-amerikanske foreninger Den Danske Kirke i Amerika og Dansk sammensluttet Ungdom. Danmarksfærdens formål var stort set identisk med de guidede ture, Bobjerg havde udbudt: Gennem to måneders rundrejse i Danmark skulle Danmarksfærden introducere de dansk-amerikanske besøgende for danske monumenter, natur, historie og det danske folks hverdagsliv.⁶⁵

En 33-siders brochure over Danmarksfærden italesatte klart og tydeligt turens målgruppe, idet den direkte adresserede medlemmerne af de dansk-amerikanske menigheder i USA. Med en emotionel og religiøs diskurs tegnede den et billede af den danske folkekirke som det "gamle aandelige Hjem", dansk-amerikanerne en gang havde forladt, men nu fik muligheden for at vende tilbage til. Derved kunne de opnå "Følelsen af, at vi hører sammen ... og I vil mærke, at I er kommen hjem".⁶⁶ I Danmark tilbød rejsearrangørerne flere forskellige ture, hvis geografiske omfang dækkede næsten samtlige af Danmarks regioner. Arrangørerne forventede tydeligvis, at deltagerne ville besøge deres 'hjemstavn'. Ydermere havde næsten halvdelen af de arrangerede ture den dansk-amerikanske ungdom for øje. Dansk Folkesamfund var, som ovenfor nævnt, opmærksomme på udfordringen i at sikre danskhedens fortsatte relevans iblandt den anden generation, og derfor omfattede de guidede ture besøg på landbrugshøjskoler, ungdomsforeninger, gymnasstikstævner og folkehøjskoler, der alle rettede sig mod den dansk-amerikanske

---

63 ELCA: notesbog 335-336, 380-86, 390-91.

64 Disse guidede ture beskrives bl.a. i K&S Maj 1911, 1-2; K&S Aug. 1914, 64-68.

65 Aarvog 1927, 26-28.

66 ELCA: brochure, 6.

ungdom.⁶⁷ Disse ture var alle (ud)dannelsesrettede i mere end én betydning: dels skulle de oplære den danske-amerikanske ungdom i danske dyrkningsmetoder, foreningsarbejde m.m., og dels skulle de medvirke til at danne ungdommen i de danske værdier, som eksempelvis gymnastikforeningerne og folkehøjskolerne repræsenterede. Dette ønske om at gøre turene både dannende og uddannende bar ikke kun præg af at være grundtvigiansk, men også af at være missionerende og delvist indoktrinerede.

Danmarksfærden-brochuren tjente samtidigt som en traditionel guidebog. Blandt andet gav den information om den danske drikkepengekultur og det offentlige transportsystem, og den indeholdt et Danmarkskort samt lister over danske byer, hoteller og kontaktpersoner. Den instruerede således i, hvordan de dansk-amerikanske besøgende skulle integrere sig i den danske kultur. Behovet for sådanne instruktioner vidner om, at der fandtes en kulturel distance mellem Danmarksfærdens dansk-amerikanske deltagere og det danske samfund – en distance som også blev bemærket af Danmarksfærdens deltagere, hvoraf en mand berettede, at de dansk-amerikanske unge var ”*somewhat different*” og havde en ”frejdigere Optræden” end de danske. Modsat udpegede en dansk-amerikaner den danske cykelkultur og de rene gader som noget udpræget dansk.⁶⁸ Det sociale samvær mellem de danske og danske-amerikanske deltagere førte altså ikke udelukkende til en større følelse af lighed og samhørighed, som arrangørerne havde håbet, men også til en øget opmærksomhed på de elementer, der adskilte de to grupper fra hinanden. Selvom Danmarksfærdens deltagere generelt syntes tilfredse med turen, tiltrak den langt fra de 365 personer, som arrangørerne havde langt an til, og den manglede interesse gjorde, at Danmarksfærden blev Dansk Folkesamfunds amerikanske afdelings største, men også sidste initiativ til organiseret hjemlandsturisme.

Realiseringen af dansk-amerikansk hjemlandsturisme

Som et historisk fænomen må realiseringen af Dansk Folkesamfunds organiserede hjemlandsturisme forstås inden for rammerne af en specifik tid og et specifikt rum. Som refereret i artiklens indledning behandler forskningen ofte hjemlandsturisme som et (post)moderne fænomen genereret af globaliseringen og den deraf skabte rodløshed. Netop globaliseringen og effekterne deraf har geograf Doreen Massey forsøgt at indfange ved hjælp af begrebet *time-space compression*, som den kritiske humangeograf David Harvey oprindeligt introducerede i 1989. Ifølge Massey dækker begrebet over “a phenomenon which implies the geographical

---

67 ELCA: brochure, 17–26.

68 K&S Nov. 1928, 41–42; DV 25.07.1928, 3–4.

stretching-out of social relations”.⁶⁹ Denne kompression af tid og sted, som gør verden ’mindre’ og tillader transnational bevægelse og kommunikation, dateres eller lokaliseres dog ikke konkret af Massey. Selvom disse tendenser unægteligt har accelereret i de seneste årtier, vil jeg her argumentere for, at vi ser deres begyndelse allerede omkring år 1900.⁷⁰

Da det første dansk-amerikanske folkestævne blev lanceret i 1908 havde teknologiske og kommunikative landvindinger allerede gjort distancen mellem Danmark og USA betydeligt mere overkommelig, hvilket var en forudsætning for Dansk Folkesamfunds transnationale arbejde og hjemlandsturismen. Med overskrifter som ”Over Atlanteren paa 4 og ¾ dag. Korteste Tid til Skandinavien” tilskyndede rederierne ligefrem hjemlandsrejser.⁷¹ I ovenstående undersøgelse har jeg dog – i tråd med nyere studier af etniske og religiøse immigrantorganisationer⁷² – forsøgt at påvise, at Dansk Folkesamfund ikke udelukkende benyttede sig af etablerede transnationale kommunikationskanaler og sociale netværk, men også skabte dem selv. Dansk Folkesamfund var i sig selv en transnational organisation, der rigtigt nok gjorde brug af eksisterende teknologiske og kommunikative kanaler, men som selv etablerede et socialt netværk imellem danskere på tværs af Atlanterhavet, bl.a. ved hjælp af organet *Kors og Stjerne* og den organiserede hjemlandsturisme. Jeg vil derfor argumentere for, at begrebet *time-space compression* også kan indkapsle det sociale, transnationale netværk, som de dansk-amerikanske stævner og Danmarksfærden var faktiske resultater af.

De praktiske forudsætninger udgør dog kun et aspekt af hjemlandsturismen. Et andet, centralt aspekt er dansk-amerikanernes behov for og evne til at gøre brug af disse faciliteter. For en stor del af de danske immigranter, der var ankommet til USA i de sidste årtier af 1800-tallet, var perioden fra ca. 1900 til 1914 frugtbar for hjemlandsturisme. Her havde hovedparten af immigranterne formået at etablere sig i økonomisk henseende,⁷³ og tilmed vidner den dansk-amerikanske litteratur om en udbredt hjemve og rodløshed i denne periode.⁷⁴ I takt med at billetpriserne til Danmark faldt, fik de råd til at besøge deres fædreland og genetablere kontak-

---

69 Massey 1993, 59.

70 En række migrationsforskere har i de seneste år ligeledes argumenteret for, at transnationalisme ikke blot skal forstås som et nutidigt fænomen, men som et fænomen med dybe historiske rødder. Se fx Green og Waldinger 2016; Portes 2001; Foner 2007.

71 DV 15.01.1908, 1. I sin doktordisputats betegner Christian Hvidt også rederierne som en drivkraft for den danske udvandring i sidste halvdel af det 19. århundrede (Hvidt 1971, 488).

72 Se f.eks. Ebaugh 2004; Tweed 2006; Csordas 2007; Levitt 2007; Vásquez 2008; Hüwelmeier og Krause 2010; Shubin 2012.

73 Både første og særligt anden generation af de dansk immigranter klarede sig godt på dette tidspunkt – endda bedre end deres norske og svenske ligemænd (Jeppesen 2005, 419).

74 Ifølge følelshistoriker Susan Matt (2011) udgør hjemve et almenmenneskeligt aspekt af immigrantlivet. Udbredelsen af hjemve blandt dansk-amerikanerne fremgår eksempelvis af den dansk-amerikanske sangbog, som Dansk Folkesamfund udgav i perioden 1887–1949, hvori en hel sektion havde hjemve som hovedtema (Stølen 2010, 174–84).

ten til savnede familiemedlemmer, venner og bekendte. Trangen efter at gense Danmark eller opleve landet for første gang kan muligvis bidrage til at forklare, hvorfor hjemlandsturismen var populær i denne periode, og hvorfor Rebildfesten formåede at tiltrække tusindvis af dansk-amerikanere år efter år – selv efter de dansk-amerikanske folkestævner var blevet opgivet.

Som jeg har forsøgt at illustrere via de to ovennævnte perspektiver, kan Dansk Folkesamfunds organiserede hjemlandsturisme betragtes som et produkt formet af samtidens udviklingstendenser. Hjemlandsturismen var nu mulig, dansk-amerikanerne havde interesse derfor og råd dertil, og den danske stat bifaldede det. Som min analyse af folkestævnerne viste, formåede Dansk Folkesamfunds kulturarvsbevarende og grundtvigianske tilbud dog hverken at være tilsvarende eller tidssvarende med de behov og oplevelser, den bredere dansk-amerikanske befolkningsgruppe efterspurgte. Forudsætningerne for hjemlandsturismen var altså på plads, men karakteren af Dansk Folkesamfunds organiserede hjemlandsturisme appellerede ikke tilstrækkeligt til dens målgruppe.

Søgen efter autenticitet: hjemlandsturisme som pilgrimsfærd

Ligheden mellem ordene 'Danmarksfærd' og 'pilgrimsfærd' er – uanset Dansk Folkesamfunds mere eller mindre bevidste ønske om at trække på dette ordspil – slående. I denne sektion vil jeg foreslå, at Dansk Folkesamfunds hjemlandsturisme havde karakter af en organiseret 'pilgrimsfærd' defineret som en spirituelt motiveret rejse til et 'helligsted'.⁷⁵

Som i langt de fleste tilfælde af hjemlandsturisme var formålet med Dansk Folkesamfunds hjemlandsrejser at genbekræfte de dansk-amerikanske besøgendes danske identitet og tilknytning. Forskningen viser, at denne type turisme enten kan rodfæste turisten i hjemlandet og styrke hans/hendes nationale identitet;⁷⁶ modsat kan turisten dog også desillusioneres og fremmedgøres fra sit hjemland.⁷⁷ Som jeg har vist ovenfor, var Dansk Folkesamfunds repræsentanter opmærksomme på disse potentielle, forskelligartede udfald, og målet blev derfor at tilfredsstille den besøgendes forventninger for at sikre, at han/hun (for)blev forbundet til Danmark. Selvom Dansk Folkesamfund havde et klart grundtvigiansk fundament, lå der ikke en veldefineret religiøs agenda bag de dansk-amerikanske folkestævner. Agendaen var i højere grad national og missionerede i etnisk henseende,

---

75 Jf. Olsen og Timothy 2006, 3-6.

76 Jf. Bhandari 2016.

77 Jf. Huang, Haller og Ramshaw 2013.

og derfor blev danskheden den 'vare', som hjemlandsturismen tilbød.⁷⁸ Det er derfor oplagt at spørge, hvorfor det er relevant at indsætte hjemlandsturismen i en religiøs forståelsesramme, for hvad konstituerede i så fald det 'hellige'?

For Dansk Folkesamfunds stiftere og kernemedlemmer var organisationens og danskhedens kerneværdier den fælles historie og identitet, som den danske nation var blevet tildelt af Gud, og som de derfor følte sig forpligtede til at opretholde – også selvom de nu var bosat i USA. Frederik Lange Grundtvig formulerede denne forpligtelse således: "Hvad det danske Folk angaar, saa tror jeg, at det svigter sit af Gud givne Kald, hvis det her i Amerika opgiver sig selv og sit eget. Jeg tror, at det, ved Guds Naade, sidder inde med et stort Bidrag til Menneskeslægtens Lykke."⁷⁹ Dansk Folkesamfunds arbejde for danskhedens bevarelse skal således forstås inden for rammerne af et gudsskabt verdensbillede. Det 'hellige' fandtes dermed, ifølge Dansk Folkesamfund, i de kropslige, materielle og immaterielle manifestationer og repræsentationer af danskheden, som f.eks. var at finde i det dansk folkefærd, folkekirken, folkehøjskolerne og historiske seværdigheder. Mens Dansk Folkesamfunds hjemlandsturisme kan have forekommet rent nationalistisk og sekulær for udenforstående, var den kristne tro en ideologisk grundpille i organisationens aktiviteter. Derfor mener jeg, det er relevant at forstå og kategorisere de dansk-amerikanske stævner og Danmarksfærden inden for rammerne af både religions- og turismeforskningen. Dette gælder dog primært fra et organisatorisk perspektiv, da det eksisterende kildemateriale ikke giver et indblik i, hvorledes enkeltpersoner opfattede disse hjemrejser. Det er derfor intentionerne bag hjemlandsturismen, der er i fokus i det følgende.

I tråd med ovennævnte helliggørelse af nationale repræsentationer har Dallen J. Timothy og Daniel H. Olsen identificeret en genfortolkning af 'det hellige' i deres studier af forholdet mellem turisme og religion. Igennem det 20. århundrede har sekulariserede forståelser af en pilgrimsdestination udvidet grænserne for, hvad der konstituerer det hellige, og nye typer af pilgrimsfærd er opstået, argumenterer de:

Modern society has expanded what it defines as sacred, bringing about the creation of new sites of sacrality, with travel to these sites being termed pilgrimage in its own right because rather than pilgrimage being travel to sites where heaven and earth converge, it is considered to be journeys

78 Denne nationalt-orienterede agenda kan – såvel som N.F.S. Grundtvigs tanker – betragtes inden for civilreligiøse rammer, hvilket jeg dog vil afstå fra at gøre her. Forholdet mellem grundtvigianismen og civilreligion er dog tidligere blevet berørt af religionssociolog Margit Warburg (2013) og religionshistoriker Katrine F. Baunvig (2013).

79 DV 13.04.1898, 3.

“undertaken by a person in quest of a place or a state that he or she believes to embody a *valued ideal* (Morinis 1992, 4)”⁸⁰

Ifølge Timothy og Olsen kan moderne pilgrimsrejser altså også have sekulære rejsemål, ligesom også Dansk Folkesamfunds organiserede rejser havde det. De umiddelbare ligheder mellem traditionel pilgrimsfærd og formålet for Dansk Folkesamfunds hjemlandsturisme er da heller ikke svære at overse, idet begge typer rejser omfatter en søgen efter ”truth, enlightenment, or an authentic experience”, der er knyttet til en destination, som tillægges særlig stor værdi.⁸¹ Autentiske oplevelser, oplysning og dannelse er gennemgående træk i særligt Danmarksfærdens og de øvrige guidede tures programmer, hvor dansk-amerikanerne skulle ”se og lære” af fædrelandet og dets folk (jf. citat af L. Henningsen ovenfor). Dansk Folkesamfunds organiserede hjemrejser adskiller sig altså hverken markant fra traditionelle eller moderne varianter af pilgrimsfærd.

Som hjemlandsturister – eller pilgrimme⁸² – var dansk-amerikanerne hverken ’outsidere’ eller ’insidere’ i Danmark, men positionerede sig midt imellem de to kategorier. Denne mellemposition vidner både Danmarksfærdens (ud)dannende ture; brochuren, der guidede turisterne i at (re-)integrere sig i Danmark; og de efterfølgende beretninger fra Danmarksfærdens om. Det tætte forhold mellem ud-dannelse og religiøs turisme er blevet undersøgt af sociolog Erik H. Cohen, som påpeger, at religiøse turisternes oplevelser i høj grad formes af rejsearrangører og -guider, hvilket giver den planlagte rejse karakter af et forudbestemt pensum.⁸³ Det uddannende element af Danmarksfærdens ungdomsture var åbenlyst, men lignende elementer kan også findes i folkestævneprogrammer, som skemalagde de besøgendes dagsprogrammer, deres indlogering, måltider og ekskursioner. Hele hjemlandsoplevelsen kunne på denne vis koordineres i overensstemmelse med de værdier, Dansk Folkesamfunds repræsenterede og fandt vigtige at videregive. Hjemlandsturismens (ud)dannende formål kan desuden ses i lyset af den folkeoplysning, N.F.S. Grundtvig ønskede at implementere iblandt den danske befolkning for at skabe en homogen nation, som ifølge religionshistoriker Katrine F. Baunvig havde et informativt såvel som et emotionelt sigte.⁸⁴ På samme måde kan Dansk Folkesamfunds hjemlandsturisme tolkes som både informativ – eller (ud)dannende – og emotionel, idet målet jo netop var at overlevere de danske værdier til de dansk-amerikanske besøgende og derved knytte dem emotionelt til deres hjemland. I denne proces kom Dansk Folkesamfunds repræsentanter

80 Olsen og Timothy 2006, 5, forfatterens kursivering.

81 Olsen og Timothy 2006, 3.

82 Lighederne mellem rollerne som ’turist’ og ’pilgrim’ påpeges ofte i forskningen omhandler religiøs turisme, hvor der i flere tilfælde argumenteres for, at de to roller former et kontinuum af uadskillelige elementer. Se f.eks. Stausberg 2011, 19–21; Olsen og Timothy 2006, 6.

83 Cohen 2006, 84–85.

84 Baunvig 2014, 77–79.

til at indtage rollen som mediatorer – eller guider – mellem de besøgende og det danske samfund.⁸⁵

På baggrund af Dansk Folkesamfunds ønske om at guide de dansk-amerikanske besøgende mod en særlig danskhedsforståelse og -oplevelse, vise dem det ”rigtige” Danmark og derved fremelske et nationalt tilhørsforhold mener jeg, at Dansk Folkesamfunds transnationale tiltag må anses som en form for indoktrinering. Dette gælder særligt i forhold til den anden generation af dansk-amerikanere, som organisationen udviste særlig stor bekymring for. Hvorvidt det faktisk lykkedes Dansk Folkesamfund at vække et følelsesmæssigt, nationalt tilhørsforhold iblandt de dansk-amerikanske turister, kan kildematerialet ikke give et fyldestgørende svar på. Dog kan de forskellige beretninger fra Danmarksfærdens deltagere tolkes som, at mødet mellem dansk-amerikanerne og det danske samfund skabte en bevidsthed om de fundamentale forskelle, der adskilte de to grupper. Dette læner sig op ad sociologerne Judith Taylor, Ron Levi og Ronit Dinovitzers studie af organiseret hjemlandsturisme iblandt diasporajøder, som dokumenterer, at hjemlandsturisme kan generere et stærkere gruppetilhørsforhold hos deltagere, som imidlertid også bliver bevidstgjort om forskellene mellem deres eget diasporativ og livet i ’hjemlandet’.⁸⁶ Resultatet af sådanne typer reguleret hjemlandsturisme er altså ikke nødvendigvis entydigt, men kan være præget af ambivalens.

Konklusion

Med udgangspunkt i de dansk-amerikanske folkestævner og Danmarksfærdens, der blev afholdt i Danmark i perioden 1908-30, har jeg med denne artikel belyst, hvordan immigrantorganisationen Dansk Folkesamfund anvendte hjemlandsturisme som et redskab til at styrke det emotionelle bånd mellem danskere i USA og Danmark, ligesom elementer af grundtvigiansk folkevækkelse, mission og indoktrinering var at spore i den ellers umiddelbart sekulære organisering af hjemrejserne. På trods af Dansk Folkesamfunds klare ideologiske agenda formåede organisationen at gøre den danske stat, som i op mod et halvt århundrede havde forholdt sig forholdsvis passivt til de danske udvandringsstrømme, opmærksom på dansk-amerikanernes fortsatte eksistens. Den dansk-amerikanske befolkningsgruppes arbejde for at markere sig selv i Danmark blev sidenhen videreført af Rebildselskabet og ved opførelsen af Mindehøjen i Søndermarken i 1925.⁸⁷ Dansk

---

85 Jf. Stausberg 2011, 195–204.

86 Lignende ideologiske og delvist indoktrinerede hjemlandsrejser kan også findes iblandt nutidige diasporagrupper. Eksempelvis tilbyder organisationen Taglit–Birthright Israel gratis rejser til Israel for unge jøder i mere end 50 forskellige lande. Formålet med disse rejser er at sikre en etnokulturel kontinuitet mellem jødiske generationerne på tværs af landegrænser. Se Taylor, Levi og Dinovitzer 2012.

87 Se Warburg 2009; Adriansen 2010, 17–18.

Folkesamfund påbegyndte dog dette arbejde, og eftersom denne organisations transnationale arbejde ikke tidligere er blevet kortlagt, har artiklen forsøgt at bidrage til afdækningen af et videnshul i den dansk-amerikanske historie.

For at forstå denne hjemlandsturisme som et historisk fænomen, har jeg inddraget en række faktorer, der opererede på forskellige samfundsniveauer – fra samtidens teknologiske vindinger ned til de enkelte folkestævneaktiviteter – der samlet har formet den dansk-amerikanske historie. Hjemlandsturismen må forstås i en både lokal, national og transnational kontekst; den var et historisk produkt, som ikke kun benyttede sig af, men også selv etablerede transnationale kommunikationskanaler og et socialt netværk mellem Danmark og USA, har artiklen argumenteret. På baggrund af denne undersøgelse har jeg ønsket at vise, at behovet for at opsøge sine rødder ikke blot skal anses som et fænomen opstået i globaliseringens kølvand, men at hjemlandsturisme og transnational netværksdannelse var fænomener, der allerede karakteriserede immigrantlivet i begyndelsen af det 20. århundrede.

Bibliografi

- Adriansen, Inge. 2010. *Erindringssteder i Danmark: monumenter, mindesmærker og mødesteder*. Etnologiske studier 14. Copenhagen: Museum Tusulanum.
- Adriansen, Inge. 2013. "Grundtvigianernes Symbolske Iscenesættelse Af Folk Og Nation." I *Samfundsbyggeren. Artikler Om Grundtvigs Samfundstænkning*, Ove Korsgaard og Michael Schelde (red.), 165–84. Frederiksberg: Forlaget Anis.
- Allen, Julie K. 2017. *Danish, but Not Lutheran: The Impact of Mormonism on Danish Cultural Identity, 1850-1920*. Salt Lake City, UT: University of Utah Press.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition. London: Verso.
- Aronsson, Peter, og Lizette Gradén. 2013. "Introduction: Performing Nordic Heritage – Institutional Preservation and Popular Practices." I *Performing Nordic Heritage: Everyday Practices and Institutional Culture*, 1–26. Burlington, VT: Ashgate.
- Barton, H. Arnold. 1994. *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish Americans, 1840-1940*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia; 10. Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Basu, Paul. 2005. "Macpherson Country: Genealogical Identities, Spatial Histories and the Scottish Diasporic Clanscape." *Cultural Geographies* 12 (2): 123–50. <https://doi.org/10.1191/1474474005eu324oa>.

- Baunvig, Katrine Frøkjær. 2013. *Forsamlingen først: N.F.S. Grundtvigs og Émile Durkheims syn på fællesskab*. Aarhus: Aarhus Universitet.
- . 2014. “Det Folkelige Foredrag.” I *Ved Lejlighed. Grundtvig Og Genrerne*, Sune Auken og Christel Sunesen (red.), 66–94. Hellerup: Forlaget Spring.
- Baunvig, Katrine Frøkjær, og Michael Schelde, eds. 2017. *Den gode den onde: om grundtvigianister og brandtitter*. Frederiksberg: Eksistensen.
- Bhandari, Kalyan. 2016. “Imagining the Scottish Nation: Tourism and Homeland Nationalism in Scotland.” *Current Issues in Tourism* 19 (9): 913–29. <https://doi.org/10.1080/13683500.2013.789005>.
- Blanck, Dag. 2016. “‘Very Welcome Home Mr. Swanson’: Swedish Americans Encounter Homeland Swedes.” *American Studies in Scandinavia* 48 (2): 107–21.
- Brøndal, Jørn. 1999. “Etniske Enklaver i Det Amerikanske Midtvesten.” *Tidsskrift for Historie* 29 (2): 3–12.
- . 2013. “Danes and Danish Americans, 1870-1940.” I *Immigrants in American History: Arrival, Adaptation and Integration*, Elliott Robert Barkan (red.), 1:323–32. California: ABC-CLIO.
- Bugge Mortensen, Henrik, og Marianne Adamsen. 2012. *Rebild Bakker: dansk-amerikanske forbindelser – Danish-American Ties*. Skørping: Rebild.
- Cohen, Erik H. 2006. “Religious Tourism as an Educational Experience.” I *Tourism, Religion & Spiritual Journeys*, 78–93. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Csordas, Thomas. 2007. “Introduction: Modalities of Transnational Transcendence.” *Anthropological Theory* 7 (3): 259–72.
- Ebaugh, Helen Rose. 2004. “Religion across Borders: Transnational Religious Ties.” *Asian Journal of Social Science* 32 (2): 216–31. <https://doi.org/10.1163/1568531041705086>.
- Fabricius Møller, Jes. 2005. *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*. København: Forlaget Vartov.
- Foner, Nancy. 2007. “Engagements across National Borders, Then and Now.” *Fordham Law Review* 75 (5): 2483–92.
- Green, Nancy L., and Roger Waldinger, eds. 2016. *A Century of Transnationalism*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Hansen, Thorvald. 1992. *Church Divided. Lutheranism Among the Danish Immigrants*. Des Moines, IA: Grand View College.
- . 1998. “Grundtvigianism and Danes in America.” *Grundtvig Studier* 1998: 190–201.
- Huang, Wei-jue, William J. Haller og Gregory P. Ramshaw. 2013. “Diaspora Tourism and Homeland Attachment: An Exploratory Analysis.” *Tourism Analysis* 18 (3): 285–96.

- Hüwelmeier, Gertrud, og Kristine Krause. 2010. *Traveling Spirits: Migrants, Markets and Mobilities*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203865262>.
- Hvidt, Kristian. 1971. *Flugten Til Amerika Eller Drivkræfter i Masseudvandringen Fra Danmark 1868-1914*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Jeppesen, Torben Grøngaard. 2005. *Danske i USA 1850-2000 – En Demografisk, Social Og Kulturgeografisk Undersøgelse Af de Danske Immigranter Og Deres Efterkommere*. Odense: Odense Bys Museer.
- Larsen, Birgit Flemming, and Henning Bender. 1992. *Danish Emigration to the U.S.A.* Aalborg: Danes Worldwide Archives in collaboration with the Danish Society for Emigration History.
- Larsen, Hanne Pico. 2006. *Solvang, the “Danish Capital of America”: A Little Bit of Denmark, Disney, or Something Else?* Berkeley: University of California.
- . 2013. “A Windmill and a Vikinghjem: The Importance of Visual Icons as Heritage Tropes among Danish-Americans.” I *Performing Nordic Heritage: Everyday Life and Institutional Practices*, Lizette Gradén og Peter Aronsson (red.), 73–98. London: Ashgate.
- Larsen, Tina Langholm. 2016. “Frederik Lange Grundtvig, 1854-1903.” *Danmarkshistorien.dk*. Aarhus Universitet.
- . 2019a [under udgivelse]. “Sing Your Ethnicity Aloud! Grundtvigian Danes at the Intersection of Denmark and America.” *The Bridge*.
- . 2019b. “When the Past Becomes the Future: Danish Ethnic Heritage as a Tool of Survival in American Towns.” I *Tangible – Intangible Heritage(s) – Design, Social and Cultural Critiques on the Past, the Present and the Future*, Maria Alessandra Segantini (red.), 1:314–20. AMPS Proceedings Series 15.
- Lausten, Martin Schwarz. 2008. *Kirkens historie i Danmark: pavekirke, kongekirke, folkekirke*. 2. udgave. Sabro: Landsforeningen af Menighedsråd.
- Levitt, Peggy. 2007. “Redefining the Boundaries of Belonging: The Transnationalization of Religious Life.” I *Everyday Religion. Observing Modern Religious Lives*, Nancy T. Ammerman (red.), 103–20. Oxford: Oxford University Press.
- Linde-Laursen, Anders. 1999a. “Solvang. Et Stykke Danmark i Californien?” I *Kulturens Nationalisering. Et Etnologisk Perspektiv På Det Nationale*, Bjarne Stoklund (red.), 213–34. København: Museum Tusulanum.
- . 1999b. “‘Unsettled’ Solvang, Danish Capital of America: A Photoessay.” *South Atlantic Quarterly* 98 (4): 781–99.
- Mackintosh, Jette. 1993. *Danskere i Midtvesten – Elk Horn-Kimballton Bosættelsen 1870-1925*. København: Akademisk Forlag.

- Matt, Susan J. 2011. *Homesickness: An American History*. New York, NY: Oxford University Press.
- Mortensen, Enok. 1952. *Stories from Our Church*. Des Moines, IA: The Committee on Publications of the Danish Evangelical Lutheran Church of America.
- . 1967. *The Danish Lutheran Church in America. The History and Heritage of the American Evangelical Lutheran Church*. Philadelphia, PA: Board of Publication, Lutheran Church in America.
- Nora, Pierre. 1996. "Preface to English Language Edition: From Lieux de Memoire to Realms of Memory." I *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Lawrence D. Kritzman (red.), 3:xv–xxiv. New York, NY: Columbia University Press.
- Nyholm, Paul C. 1963. *The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America*. København: The Institute for Danish Church History.
- Olsen, Daniel H., og Dallen J. Timothy. 2006. "Tourism and Religious Journeys." I *Tourism, Religion & Spiritual Journeys*, 1–21. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Pedersen, Erik Helmer. 1985. *Drømmen Om Amerika*. København: Politikens Forlag.
- Portes, Alejandro. 2001. "Introduction: The Debates and Significance of Immigrant Transnationalism." *Global Networks* 1 (3): 181–94. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00012>.
- Poulsen, Henning. 2011. "Fra Krig Til Krig 1914-1945." I *Danmarks Historie – i Grundtræk*, Steen Busck og Henning Poulsen (red.). Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Qvistorff, Helge V. 1987. *En Rebild saga: 4. juli fester i Danmark gennem 75 år*. Skørping: Jysk Lokalhistorisk Forlag.
- . 2012. *De drog ud – men glemte ikke: Rebildfesten gennem 100 år*. Terndrup: Jysk Lokalhistorisk Forlag.
- Riismøller, Peter. 1952. *Rebild: the fourth of July celebrations in Denmark*. København: Hassing.
- Shubin, Sergei. 2012. "Living on the Move: Mobility, Religion and Exclusion of Eastern European Migrants in Rural Scotland." *Population, Space and Place* 18 (5): 615–27. <https://doi.org/10.1002/psp.696>.
- Simonsen, Henrik Bredmose. 1990. *Kampen Om Danskheden: Tro Og Nationalitet i de Danske Kirkesamfund i Amerika*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Stausberg, Michael. 2011. *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations and Encounters*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Stølen, Marianne. 2010. *The Story of Den Røde – a Danish-American Songbook*. København: Forlaget Vartov.

- Taylor, Judith, Ron Levi og Ronit Dinovitzer. 2012. "Homeland Tourism, Emotion, and Identity Labor." *Du Bois Review: Social Science Research on Race* 9 (1): 67–85. <https://doi.org/10.1017/S1742058X12000069>.
- Tweed, Thomas A. 2006. *Crossing and Dwelling: A Theory of Religion*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Vásquez, Manuel. 2008. "Studying Religion in Motion: A Networks Approach." *Method & Theory in the Study of Religion* 20 (2): 151–84. <https://doi.org/10.1163/157006808X283570>.
- Vecchio, Diane C. 2013. "U.S. Immigration Laws and Policies 1870-1980." I *Immigrants in American History – Arrival, Adaptation and Integration*, Elliott Robert Barkan (red.), 4:1621–36. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- Warburg, Margit. 2009. "Transnational Civil Religion: The Fourth of July in Denmark." In *Holy Nations and Global Identities: Civil Religion, Nationalism, and Globalisation*, edited by Annika Hvithamar, Margit Warburg, and Brian Arly Jacobsen, 271–93. *International Studies in Religion and Society* 10. Leiden: Brill.
- Warburg, Margit. 2013. "Gud Bevare Danmark. Dansk Civilreligion i Det Store Og Det Små." I *Civilreligion i Danmark. Ritualer, Myter Og Steder*, Margit Warburg, Signe Engelbrecht Larsen og Laura Maria Schütze (red.). Højbjerg: Forlaget Univers.

Kildemateriale

Publiceret:

Dansk Folkesamfunds årbøger (henvises til som: Aarbog)

Dansk Folkesamfunds Aarbog 1919, Dannevirke's Trykkeri, Cedar Falls, Iowa s. 9-13. Anton Gravesen: "Fra Askov, Minnesota"

s. 19-22. Johs. Ravn: "Fra St. Johannes Menighed ved Hampton, Iowa"

Dansk Folkesamfunds Aarbog 1927, Holst Printing Co., Cedar Falls, Iowa s. 26-28. A.H. Jurgens: "Danmarksfærden 1928"

Dannevirke (henvises til som: DV)

– Tidsskrift udgivet ugentligt (1880-1951) i Cedar Falls, Iowa

– Tilgængeligt online: <http://box2.nmtvault.com/DanishIM/jsp/RcWebBrowse.jsp>
1887, 13. april, s. 58-59. Frederik Lange Grundtvig: "Indbydelse til at indtræde i „Dansk Folkesamfund“"

1898, 13. april, s. 3. Frederik Lange Grundtvig: "Det danske Folk i Amerika"

1908, 15. jan., s. 1. Rederireklame for Cunard Line

1908, 9. sept., s. 3. Redaktør: "Det dansk-amerikanske Stævne paa Krabbesholm"

1910, 16. marts, s. 4. Redaktør: "Tager Afstand"

1928, 25. juli, s. 3-4. Viggo Hansen: "Fra Danmarksfærden. III"

1930, 26. marts, s. 1. N. Møller: "Det dansk-amerikanske Stævne for 1930"

Højskolebladet

1887, 30. sept., sp. 1833-39. Frederik Lange Grundtvig: "Dansk Folkesamfund"

Jubilæumshefte 1887-1912. Dansk Folkesamfund, af Lorentz Henningsen.

Aarhus: S. Jensen Sort, 1914.

Kors og Stjerne (henvises til som: K&S)

– Tidsskrift udgivet månedligt (1889-1930/31) af Dansk Folkesamfund i Danmark, København

1908, Feb., s. 15. Jak. Holm: "Dansk-amerikansk Stævne i Danmark til Sommer"

1908, Juni, s. 45-46. A. Th. Dorf: "Dansk-amerikansk Stævne"

1908, Aug., s. 61-63. Redaktør: "Taler af "Dansk-amerikansk Samfund"s Formand og Næstformand"

1908, Aug., s. 65-67. A. Bobjerg: "Almindelig Redegjørelse"

1908, Okt., s. 78-80. Dansk-amerikansk Samfunds styrelse: "Dansk-amerikansk Samfunds"s Arbejde"

1909, Marts, s. 21. A. Bobjerg: "Dansk-amerikansk Stævne på Roskilde Højskole 6. – 10. Avgust 1909"

1909, Juli, s. 58-59. A. Bobjerg: "Det dansk-amerikanske Stævne i Århus, 4. Juli-Dagen 1909"

1909, Aug., s. 61-73. A. Bobjerg: "Det dansk-amerikanske Stævne på Roskilde Højskole 6.-10. August 1909"

1911, Maj, s. 1-2. A. Brobjerg: "Fællesrejser i Danmark"

1914, Aug., s. 61-63. R.R. Vestergaard: "Det 7. dansk-amerikanske Stævne afholdt paa Ry Højskole i Dagene 6. – 11. Aug. 1914"

1914, Aug., s. 64-68. Redaktør: "Deltagere i det dansk-amerikanske Stævne"

1920, Dec., s. 41-43. Kr. Kristensen Killelose: "Det 8. dansk-amerikanske Stævne paa Grundtvigs Højskole ved Lyngby d. 12. – 17. August 1920"

1921, Dec., s. 41-42. Ole J. Stevns: "Meddelelse til D.F.s Medlemmer"

1925, Okt., s. 21-22. "Stævnedeltagere"

1926, Okt., s. 33-34. "Dansk-amerikansk Stævne paa Danebod Højskole"

1927, Juni, s. 5-6. H. Hansen: "Fællesrejser og Stævner"

1928, Nov., s. 41-42. M.C. Jensen: "Danmarksfærden"

1931, *Kors og Stjerne Aarbog*

Upubliceret:

Archives of the Evangelical Lutheran Church in America, Elk Grove Village, Illinois (henvises til som: ELCA)

Box 1: "Dansk Folkesamfund. 1) Year books 1918-1927 2) 25 Jubilæumshefte 1912 3) Minutes and treasurer's reports from the Tyler, Minn, chapter. AELC 161."

"Dansk Folkesamfund" (notesbog) af Lorentz Henningsen

s. 335-37: "Dansk-Amerikanerne bør hjælpes, 28. juli 1909"

s. 380-86, 390-91: "Foredrag ved Stævnet på Ollerup Højskole 1910"

Box 16: "AELC. History publications."

Danmarksfærden 1928 (brochure), Udarbejdet af Danmarksfærdens Forretningsudvalg i Danmark, 32 sider

State Historical Society of Iowa, Iowa City, Iowa (henvises til som: SHS)

Box 3: R46 "Danish People's Society in America. Records."

"Indberetning fra Dansk Folkesamfund"

s. 5, 146, 164, 173: Afstemning om økonomisk støtte til Danske i Sønderjylland, 1905-1919.

Udvandrerarkivet, Aalborg (henvises til som: UA)

– Tilgængeligt online: <http://www.udvandrerarkivet.dk/forside/>

A333-1: Dorf, Alfred Th.

"Dansk-Amerikansk Stævne 5.-9. August 1908 Krabbesholm Højskole, Skive"

A333-2: Dorf, Alfred Th.

"Deltagere fra Amerika i det Dansk-amerikansk Stævne, Krabbesholm Aug. 1908"

A425-2: Stevns, Ole Jensen

"Rundskrivelse til Styrelse for Dansk Folkesamfund, 10/8 1922"

A574-2: *Protokol for Dansk Folkesamfunds afdeling for Danmark II, begyndt i marts 1894* (1894-1923)

s. 87-88: "Aarets begivenhed, 1908"

s. 88-91: "Styrelsesmøde 13. Okt. 1908 i Grundtvigs Hus, 1908"

s. 123: "Det II dansk-am. Stævne, 1909"

s. 124-125: "Til betænkning, 1909"

s. 126-27: "Fællesmøde 19. Oktb. i Gr.s Hus, 1909"

s. 135-36: "Udklip fra *Nordlyset* 24. Marts 1910"

Summary

Danish first, American then?

Danish-American homeland tourism, 1908-1930

During the years from 1908 to 1930, several Danish-American folk rallies were organized on Danish soil. The purpose of the folk rallies was to (re)establish national feelings of belonging towards Denmark among the Danish-American visitors. By taking these folk rallies as its point of departure, the article explores how homeland tourism has been utilized as a transnational tool by the immigrant organization Danish People's Society in order to (re)affirm the Danish identity of the homeland tourists. The article argues that this Danish-American homeland tourism is significant in more than one sense: firstly, it was organized by a Grundtvigian organization holding a nationalistic agenda and secondly, it marks the beginning of a transnational cultural exchange between Denmark and USA that has only increased since then. Given that the Danish-American homeland tourism of the early 20th century has so far remained an unexplored scholarly topic, the article contributes to tell an untold chapter of the Danish-American history.

Mark Vacher, Mag. art i antropologi, Ph.d., lektor i etnologi
ved Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Keywords: Flygtninge, Libanon, Arendt, The Human Condition.

FLYGTNINGENS VILKÅR – et etnografisk studie af flugten og dens følger hos syriske flygtninge i Libanon

Med inspiration fra filosofen Hannah Arendt vil jeg rette blikket mod flugten som et eksistentielt vilkår. I det perspektiv kan flugten opfattes som en indstiftende begivenhed, der igangsætter en kæde af handlinger og reaktioner i verden og ikke mindst hos det menneske, for hvem flugten konstituerer en ny virkelighed. Artiklens empiriske grundlag er en række etnografiske interviews og samtaler med flygtninge i forbindelse med feltarbejder i Libanon udført i perioden 2017-2019.¹

Introduktion: En udfordring

I 2011 brød en borgerkrig ud i Syrien, som i skrivende stund løber på sit 9. år. Mens granat- og missilnedslag, giftgasangreb og geværlid i vid udstrækning

---

1 Projektet "Byplanlægning, landskabsarkitektur og etnologi i Beirut" er udført i samarbejde med landskabsarkitekt Sonja Stockmarr og finansieret af Statens Kunstfond. Forfatteren vil gerne takke Mette Kamille Birck for uvurderlig hjælp og input i forbindelse med feltarbejde og artikelskrivning, Iben von Holck og Lars Erslev Andersen for generøs introduktion til Beirut og Libanon, Sonja Stockmarr for godt samarbejde gennem hele projektet og ikke mindst Yahya, som på grund af de vilkår han lever under, også i denne taksigelse er frataget muligheden for trykt at kunne modtage fortjent anerkendelse i sit eget navn.

finder sted inden for landets grænser, har katastrofen tvunget flygtninge i stort antal til at krydse disse.²

Libanon, som udgør den empiriske reference for denne artikel, er det land, der i forhold til sin størrelse og sit indbyggertal har modtaget flest flygtninge. I landet, der har en lokalbefolkning på blot 4,5 millioner og i forvejen betegnes som en ustabil stat, truer omfanget af udfordringerne afstedkommet af krigen i nabolandet med at resultere i kollaps og i værste fald genopblussen af borgerkrigen, der sluttede i 1990.³

En af udfordringerne er at håndtere den million syrere, der er ankommet som flygtninge til landet. Med god grund har flygtningekrisen fået stor opmærksomhed fra den libanesiske regering, hjælpeorganisationer, medier og forskere. Der rapporteres fra grænserne, fra ruterne, og fra lejrene.⁴ Der reageres, distribueres og ydes hjælp med udgangspunkt i kapacitet, logistik og politik,⁵ og konsekvenserne af krisen for nærområderne undersøges og analyseres i "risk assessments" og rapporter.⁶ Der er med andre ord tale om en omfattende etablering af systemer, apparaturer og praksisser, hvorigennem flygtninge hjælpes, men i høj grad også håndteres og kontrolleres.

Flygtninge er både årsag til og mål for ovennævnte tiltag, men som jeg vil diskutere i første del af artiklen, transformeres de ofte i processen til en særlig kategori, der adresserer volumen frem for individer. I overensstemmelse hermed påpeger flere flygtninge- og migrationsforskere med henvisning til filosofen Hannah Arendts analyse af totalitarisme, at det har alvorlige konsekvenser for mennesker at blive kategoriseret og indsat i sådanne håndterende systemer.⁷

Hvad Arendts analyse af totalitarisme imidlertid ikke berører, er det forhold, som går forud for flygtningenes transformation fra individer til volumen. Med andre ord, hvad der gør, at de overhovedet dukker op som flygtninge. At undersøge dette udgør mit væsentligste ærinde i artiklen. Derfor stiller jeg spørgsmålet: Hvad vil det sige at leve med flugten som eksistentielt vilkår, og hvordan sætter dette vilkår spor i måden flygtningene kommer til syne? Besvarelsen heraf vil ske gennem etnografiske eksempler fra Libanon og med inspiration fra en anden del af Arendts forfatterskab, nemlig værket *The Human Condition*, der tager udgangspunkt i vilkåret som udspringende af individers handle.⁸

---

2 Ifølge FN er 5,5 millioner mennesker flygtet fra Syrien siden krigens udbrud, 6,5 millioner er internt fordrevet, mere end 400.000 har mistet livet og 1 million blevet såret (<https://www.unhcr.org/syria-emergency.html>).

3 Erslev 2017.

4 <https://en.unesco.org/news/media-and-migration-covering-refugee-crisis>

5 <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/71>

6 UNHCH 2018.

7 Arendt 2017.

8 Arendt 1998.

Men lad mig inden vi når til vilkåret vende tilbage til der, hvor flygtningene påkalder sig størst opmærksomhed, nemlig når de dukker op i en fremmed kontekst, og bliver nogen, som andre må håndtere.

Hvis krise?

Krigen i Syrien har medført en massiv tilsynekomst ikke bare af mennesker, men som nævnt også systemer, apparaturer og praksisser. Dette har med rette afstedkommet kritiske analyser inden for flygtninge- og migrationsforskningen. Således spørger politologen Maurice Stierl, arkitekten Charles Heller og geografen Nicholas De Genova: Såfremt der med de flygtende fra Syrien er tale om en humanitær krise, hvis krise er det så?⁹ Det er, mener de, ikke kun flygtninge, men i høj grad også politiske systemer, der er i krise. I den sammenhæng, hævder De Genova, er det vigtigt ikke kun at betragte krisen som en beskrivelse af tingenes tilstand, idet der i høj grad også er tale om et redskab. Således, påpeger han, medfører en konstituering af situationen som ”krise” en undtagelsestilstand, der legitimerer omfattende indgreb og kontrolforanstaltninger rettet mod mennesker, som i krisens navn kategoriseres som uønskede fremmede.¹⁰

Konsekvenserne af undtagelsen, dens teknologier og de lokaliteter, den producerer, udgør et gennemgående tema i nyere studier, ikke bare af situationen affødt af krigen i Syrien, men inden for flygtninge- og migrationsforskningen generelt. Det gælder ikke mindst studier af flygtningelejre, nationale grænser og zoner for flygtninge og migranter oprettet i forskellige storbyer.¹¹

Hvad angår mange analyser af krisen som undtagelse og de deraf følgende teknologier, står filosofen Hannah Arendts tænkning som en central reference. Især trækkes der på hendes analyse af ”The Decline of the Nation-State and the End of the Rights of Man”, som udfoldes i værket *The Origins of Totalitarianism*.¹² Ifølge Arendt, opstod der omkring 1. Verdenskrig en ny form for udsatte i Europas nationalstater. Disse udsatte mennesker, som ikke var staternes egne borgere, havde med deres flugt ikke blot mistet deres hjem, men også retten til at etablere et nyt. Tilmed kom de fra lande, der i lyset af Verdenskrigen ofte betragtedes som fjendtlige. Endelig kom de i et antal, som de stater, hvortil de flygtede, sjældent havde kapacitet eller de fornødne faciliteter til at imødekomme.¹³ Resultatet blev ifølge Arendt, at disse nye flygtninge uden borgerskab ikke kun mistede deres eksisterende rettigheder, men deres ”right to have rights” i det hele taget, og at deres

---

9 Stierl et al. 2015: 23.

10 De Genova 2016.

11 Se for eksempel Agier 2002, Turner 2015, 2016, De Genova 2016, Isin & Rygiel 2007, Vigh 2011.

12 Arendt [1951] 2017.

13 Arendt 2017: 384,385.

skæbne dermed reduceredes til en kvantitativ udfordring.¹⁴ De ophørte med at være "nogen" i forhold til den stat, de var fremmede i, og blev det, hun betegner som, "*abstract nakedness*" – "nøgent liv".¹⁵

Når mennesker opfattes som "nøgent liv", gøres de håndterbare på nye måder og i nyt omfang. Således er det i kraft af tabet af retten til at have rettigheder, at mennesker er blevet indsat i diverse undertrykkende systemer og underkastet dehumaniserende teknologier, uden at det af den udførende stat er blevet opfattet som overgreb. Dette er, mener hun, både nazisternes masseudryddelseslejre og de sovjetiske Gulaglejre eksempler på.

Arendts analyse er en oplagt ramme for studier af sammenhænge mellem undtagelsestilstande, håndterende systemer og "nøgent liv". Hvordan dette kan udfoldes ses hos filosofen Giorgio Agamben, og måske tydeligst i bogen *Homo Sacer – Sovereign Power and Bare Life*.¹⁶ I denne bog, der hyppigt anvendes inden for flygtninge- og migrationsforskningen, udnævner Agamben med udgangspunkt i Arendts analyse lejren som modernitetens "*Nomos*" – et sted født af undtagelsen og rettet mod håndtering af nøgent liv. Kort fortalt er "*Nomos*" en autoritet, der dømmer, opretholder og tager liv, men selv er undtaget civil lov og ret.¹⁷ Dermed ikke sagt, at Agambens forståelse af lejren er udtryk for, at der er konsensus om, hvad livet i flygtningelejre indebærer eller hvordan, det skal forstås. Tværtimod møder hans analyse kritik fra flere retninger. Således indvender flygtninge- og migrationsforskerne Engin Isin og Kim Rygiel, at Agambens fremstilling er essentialistisk og ahistorisk, idet han overser, at udryddelseslejren har sin specifikke historiske kontekst.¹⁸ Hvor Isin og Rygiel problematiserer Agambens generalisering af lejren som "*Nomos*", vender antropologen Simon Turner blikket mod konsekvenserne for synet på lejrens beboere. Når medier i indslag fra flygtningelejre fremstiller flygtninge som apatiske og modstandsløse ofre og således dokumenterer den empiriske eksistens af "nøgent liv", er det ifølge Turner en repræsentation, der understøtter bestemte politiske agendaer hos UNHR og de stater, der står over for flygtninge som en udfordring. Set gennem mediernes linser og fra helikopterperspektiv fremstår flygtningene i lejrene som en pacificeret kategori af fremmede eller med andre ord et håndteret og i bedste fald håndterbart problem.¹⁹ Studerer man derimod lejren indefra og dens beboere på nært hold, tegner der sig ofte et helt andet billede. Gennem etnografiske studier af hverdagsliv i flygtningelejre har antropologer derfor søgt at afdække handle-

---

14 Ibid.: 388

15 Ibid.: 392.

16 Agamben [1995] 1998.

17 Agamben 1998: 166.

18 Isin & Rygiel 2007: 184.

19 Turner 2016: 143.

kraft, socialt engagement og politisk mobilisering, som står i kontrast til apatisk ”nøgent liv”.²⁰

Et eksempel er antropologen Sylvian Perdigons analyse fra Libanon af palæstinensiske flygtninges kamp mod mareridtsvæsnet al-Qreene, der fra drømme fremkalder aborter hos kvinder og dræner mænd for kræfter i en sådan grad, at de ikke kan arbejde eller bygge huse til deres familier. Al-Qreene er altså en ond kraft, der forhindrer kvinder i at blive mødre og mænd i at blive herre i eget hus. Al-Qreenes ofre er ikke selv flygtet fra Israel, men har arvet deres flygtningestatus fra deres forældre eller bedsteforældre. På grund af Libanons meget restriktive politik i forhold til flygtninge er deres rettigheder stærkt begrænsede. De må ikke arbejde inden for den offentlige sektor, de må ikke købe ejendom uden for flygtningelejren, og der er ikke udsigt til, at deres børn vil få bedre vilkår. Ved at trække på Arendt, viser Perdigon, hvorledes kampen mellem al-Qreene og hendes ofre kan ses som en kamp mod at være indsat i et liv med reducerede rettigheder, der udelukker dem fra at opbygge sociale relationer og bedre tilværelser.²¹

Hvad enten man er direkte inspireret af eller skriver sig op imod dem, er undtagelsen, lejren og ”nøgent liv” produktive begreber, som mange flygtninge- og migrationsforskere forholder sig til.

Vægten af verdens virkelighed

Selv om disse begreber er gode at tænke med, er det tankevækkende, at ingen af dem belyser forudsætningen for at være flygtning. Arendts anvender i *The Origins of Totalitarianism* flygtningestrømme som del af forklaringen på totalitarismens opståen, og Agambens eksempler i *Homo Sacer – Sovereign Power and Bare Life* er udryddelseslejre, hvor de fleste af ofrene ikke var flygtninge, men netop mennesker, der ikke nåede at blive det.

Når man som Stierl, Heller og Da Genova stiller spørgsmålet, ”hvis krise er det?”, er det bestemt relevant at svare staten og systemet, men, vil jeg hævde, er det lige så vigtigt ikke at glemme flygtningen selv. Hvem det er, og hvad det vil sige at være på flugt, er hverken undtagelsen, lejren (og lignende teknologier) eller ”nøgent liv” i sig selv en beskrivelse af. Flygtningen er flygtning, vil jeg påstå, før vedkommende krydser grænser, før vedkommende bliver andres ”krise”, og før vedkommende bliver indsat i lejre. Flygtningen er altså ikke i udgangspunktet grænsekrydsende, lejrindsat eller ”nøgent liv”. Det kan man blive, men det er ikke disse forhold, der gør én til flygtning.

---

20 Turner 2016; Turner 2015; Perdigon 2018; Lecadet 2016; Agier 2002.

21 Perdigon 2018.

I det lys vil jeg derfor stille og forsøge at besvare følgende spørgsmål: 1) hvad er det, der gør en flygtning til flygtning, og 2) hvilken betydning har det for flygtningens tilværelse?

I et forsøg på at besvare spørgsmålene vil jeg vende mig mod en anden del af Arendts forfatterskab, nemlig *The Human Condition* ([1958] 1998). Heri undersøger hun ikke flygtninge specifikt, men, som titlen antyder, det vilkår, der gør mennesket til det, det er. Ifølge Arendt er et vilkår²² ikke et passivt forhold, men "*The impact of the world's reality upon human existence [...] felt and received as a conditioning force*".²³ Det er altså det forhold, at man som menneske i verden oplever og reagerer på den.

Spørger vi, hvilken "*conditioning force*", der gør flygtningen til flygtning, er svaret: flugten. I det omfang den er en begivenhed, der igangsætter en kæde af handlinger og reaktioner i verden og ikke mindst hos det menneske for hvem, vægten af verdens virkelighed er "*felt and received*"; kan flugten altså, som Arendt formulerer det, betegnes som et vilkår. Den er med andre ord det vilkår, som ikke bare går forud, men definerer flygtningens tilværelse som flygtning.

I denne definition gemmer sig også et svar på mit andet spørgsmål: "Hvilken betydning har det (altså flugten) for flygtningens tilværelse?". Svaret kommer til syne i den kæde af handlinger og reaktioner, vilkåret igangsætter. Hvordan kæden ser ud, er forskellig fra flugt til flugt og fra flygtning til flygtning, men ved at forstå flugten som vilkår for flygtninge, gives et særligt perspektiv på de handlinger og begivenheder, som ligger forud for, at de dukker op eller forsvinder på særlige steder og på særlige måder. Det er i kraft af dette vilkår, de optræder ved grænser, i ankomstzoner, indtræder i flygtningeprogrammer, i lejre²⁴, i retssale, institutioner, skolesystemer²⁵, i statistikker, i medier, i rapporter²⁶, i forskningslitteraturen, og det er i kraft af dette vilkår, de kæmper imod tab af rettigheder, usikkerhed i forhold til fremtiden²⁷ og selv metafysiske væsner som al-Qreene.²⁸

I næste del af artiklen vil jeg med udgangspunkt i etnografiske eksempler undersøge flugten som vilkår og måder, hvorpå den sætter spor hos syriske flygtninge i Libanon. Det gør jeg gennem otte etnografiske afsnit, hvoraf fire er rettet mod vilkåret og fire mod dets betydning for flygtningenes fremtræden. Eksemplerne stammer fra feltarbejder udført i perioden 2017-2019.

Mine observationer og interviews har udfoldet sig omkring det, Arendt kalder "*spaces of appearance*".²⁹ I denne sammenhæng er det steder, hvor mennesker

22 Arendt anvender på engelsk termen *condition*, hvilket jeg har valgt at oversætte med *vilkår*.

23 Arendt 1998: 9.

24 Isin & Rygiel 2007; Turner 2015; Agier 2002.

25 Hamadeh 2018; Steller 2018.

26 Stierl et al. 2015; De Genova 2016.

27 Kublitz 2015.

28 Perdigon 2018.

29 Arendt 1998: 199.

kommer til syne som flygtninge. Det er, siger Arendt, tilsynekomsten og ikke lokaliteten, der afgør, om et sted er et "*space of appearance*". Nogle steder er mere formaliserede som "*spaces of appearance*" end andre. Det gælder for eksempel de flygtningelejre og initiativer for flygtninge, jeg har besøgt i Casa Saida, i Bekaa-dalen og i Beirut. Her fremtræder flygtninge tydeligt som flygtninge, når man besøger dem i deres blå UNHR-telte, på de skoler for flygtninge, hvor de er elever eller lærere, eller ved arrangementer, hvor de beretter om deres situation som flygtninge. Andre steder, jeg har opsøgt, er mindre formaliserede. Grænser i byrum, rekreative områder, trafikale akser og områder under broer er ikke organiseret omkring flygtninge, men er ikke desto mindre lokaliteter, hvor flygtninge samles og gør opmærksom på sig selv som billig arbejdskraft. Denne del af mit feltarbejde foregik i Beirut. Det samme gælder min deltager-observation i det, Arendt betegner som rum for en særlig flygtig type "*appearance*", nemlig det offentlige rum.³⁰ Dette rum er nøje organiseret,³¹ men hverken for eller af flygtninge. Fremtræder flygtninge som flygtninge, påkalder de sig hurtigt opmærksomhed fra borgere, politi, militær og militsfolk. Flygtningene i Beirut er bestemt tilstede på havnepromenaden og på de store shoppingstrøg, men deres fremtræden her har, som jeg vil vise, typisk karakter af flygtig performance, et uheld eller en direkte henvendelse.

Inden jeg udfolder, hvordan flygtningene kommer til syne for andre, vil jeg rette opmærksomheden mod vilkåret for denne tilsynekomst, nemlig flygtningenes indtræden i verden som flygtninge.

Vilkåret 1: Indsat i verden

Ethvert menneskeligt vilkår og således også enhver flugt må, ifølge Arendt, tage sin begyndelse. Det skyldes, at det at være til som menneske afhænger af ens indsættelse i verden. Denne indsættelse, som hun benævner *natalitet*,³² sker gennem ord og handlinger og udspringer af "*an initiative from which no human being can refrain and still be human*".³³ Det vil altså sige, at man må gøre noget aktivt for at vedblive med at være menneske.

Dette erfarede ægteparret Yahya³⁴ og Selma i 2014, da bombardementet brød løs i deres boligområde øst for Damaskus. Da granaterne begyndte at falde, barrikaderede de sig i deres lejlighed. I to uger kom de ikke ud. Den sidste uge sad de på badeværelset med deres to små døtre i badekarret. Her drak de rødvin og

---

30 Ibid 51.

31 Ibid 215.

32 Ibid 9.

33 Arendt 1998: 176.

34 Jeg har kendt Yahya siden 2017 og interviewet ham flere gange. Hans historie vil blive udfoldet løbende gennem artiklen. På grund af situationen i Syrien og Libanon er alle navne og lokaliteter, som kan afsløre de interviewedes identitet, enten ændret eller udeladt.

talte sekunderne mellem granaterne, som fløj over bygningen. *"Den sidste uge beholdt vi skoene på, også når vi sov. Vi havde samlet, hvad vi kunne, og ventede på en mulighed for at komme afsted. Der var under et minut mellem hver granat, og uden rødvin var vi blevet sindssyge"*. En morgen var der pludselig stille. Yahya gik ud af lejligheden og ned på gaden. I en gyde ved siden af huset lå 12 af hans naboer bagbundet og skudt. "Jeg ved ikke hvem, der havde skudt dem eller hvorfor", fortalte Yahya. *"Det kunne være et opgør mellem fjender, der havde udeståender med hinanden, eller en besked til os andre om, hvad der ventede os, hvis vi blev? Vi pakkede bilen med det samme og kørte direkte til grænsen"*. For Yahya og Selma var verden ikke længere den samme, og hvad den var blevet, turde de ikke udsætte hinanden og børnene for.

Følger man Arendts tanker vedrørende natalitet, var det ikke blot verden, der blev en anden, da familien flygtede. Var de blevet i deres hjem, risikerede de at ende deres dage som ligene i gyden, der var døde kroppe og ikke længere naboer, venner og *"still human beings"*.³⁵ Det undgik de imidlertid ved at sætte sig ind i bilen og køre væk. Ved at indsætte sig i bilen havde de fire mennesker dermed indsat sig i et nyt vilkår og blev således i kraft af ord og handling "født" som flygtninge. Således, siger Arendt, er begyndelsen *"not the same as the beginning of the world; it is not the beginning of something but of somebody, who is a beginner himself."*³⁶ Det var med andre ord ikke kun flugten, som begyndte, men også de flygtende, der selv blev begyndere i det liv som flygtninge, de havde kastet sig ud i.

Ifølge Yahya forekom begivenhederne, der indstiftede deres flugt tydeligt skel-sættende. Selvom han ikke vidste, hvorfor naboerne var blevet dræbt, var bombardementet af deres kvarter og synet af ligene en realitet, der med Arendts ord på overvældende vis blev *"felt and received as a conditioning force"*.³⁷ Selvom der var gået fjorten dage, fra de første granater fik dem til at søge indendørs, til han kom ud og fandt sine naboer likvideret, smeltede begivenhederne sammen og formede det initiativ (de handlinger og reaktioner), som indsatte familien i deres nye vilkår som flygtninge. At det netop blev sådan, er ifølge Arendt unikt hver gang, det sker. Det er det fordi, *"something uniquely new comes into the world"* med enhver udfoldelse af natalitet.³⁸ Dette nye, hævder hun, *"always appears in the guise of a miracle"*³⁹, hvilket kan forekomme malplaceret, når det nye som i dette tilfælde er en flugt. Tager man imidlertid det forhold i betragtning, at disse fire flygtninge i kraft af flugten har oplevet at undslippe granatregn og dødspa-

---

35 Ibid 176.

36 Ibid 177.

37 Ibid 9.

38 Ibid 178.

39 Ibid 178.

truljer, er det mirakuløse måske ikke en urimelig betegnelse. Især ikke hvis man betænker miraklets truende modsætning, nemlig katastrofen.

For di flugten som nyt vilkår er unik, er den ikke bare forskellig fra flygtning til flygtning, men også fra flugt til flugt. Dette fremgår af følgende beretning fra den tidligere arkitektstuderende Ahmed fra det nordøstlige Syrien, der, da jeg interviewede ham, to gange havde oplevet at påbegynde en flugt.

”Første gang vi flygtede, skyldtes det at situationen blev værre, og mine forældre besluttede, at det var på tide at komme væk”.

”Hvordan blev den værre?”

”Kriminaliteten var stigende, folk blev overfaldet, og til sidst følte mine forældre sig så utrygge, at de ikke ville os lade gå i skole eller bare ud”.

”Blev I udsat for kriminalitet og overfald?”

”Nej, men det var generelt mere farligt, så til sidst tog vi til XXX, hvor min far kommer fra.

Denne første flugt bragte familien til en større by længere mod syd. Her havde familien et netværk, der tog imod dem, hjalp med logi og med at skaffe arbejde til Ahmeds far. Ifølge Ahmed faldt familien hurtigt til, og selv begyndte han på arkitektstudiet. Anden gang han flygtede, var det anderledes. ”*Det var dagen efter, jeg modtog min indkaldelse til militæret. Jeg var nødt til at tage af sted med det samme*”. Det var denne anden flugt, som havde tvunget ham ud af Syrien.

Som vilkår er flugten udgangspunkt for, at det menneske, der dukker op som flygtning i givent sammenhæng, dukker op, som det gør. Dette har alle flygtninge tilfælles. Karakteren af vilkårets definerende øjeblik (indsættelsen) kan imidlertid ikke blot variere (den kan falde som granater, være langsom og opbygget over tid eller komme med posten som for eksempel en indkaldelse), men varierer jf. Arendt *altid* fra flygtning til flygtning og fra flugt til flugt. Ikke desto mindre er flugten, uanset hvordan den indstiftes, omkalfatrende og radikalt definerende for den, der flygter.

Vilkåret 2: Det var aldrig meningen

Da Yahya og Selma pakkede bilen og kørte, var det ikke tilfældigt, at de kørte mod Libanon. De vidste, hvor de skulle hen, nemlig til Selmas forældre, der er libanesere og bor i Beirut. Under den libanesiske borgerkrig var de, som mange andre libanesere, flygtet til Syrien. Her var deres datter blevet gift med Yahya, der er barnebarn af palæstinensiske flygtninge, som var kommet til Syrien i forbindelse med Israels oprettelse i 1948.

Yahya og Selma har således nære slægtninge i Libanon, der selv har oplevet krigens rædsel og erfaret at leve i eksil.⁴⁰ Endvidere er Selma som sine forældre også libanesisk statsborger. Der var altså et sted at komme til og en ventende modtagelse. Det lykkedes at komme over grænsen, og familien blev indlogeret hos Selmas forældre, men da Yahya ville søge asyl skete følgende: Han fik at vide, at hverken han eller børnene, på trods af deres libanesiske relationer, skulle gøre sig håb om at opnå rettigheder i forhold til den libanesiske stat.⁴¹ Han må ikke købe ejendom, han må ikke arbejde, og da børnenes tilhørsforhold alene afhænger af faren, har de ikke adgang til almindelig skolegang. På grund af det voldsomme pres på Libanons skolesystem har man indført et toholdsskifte som del af det såkaldte RACE-program, hvor syriske børn kan komme i skole, når de libanesiske børn har fri. Ifølge uddannelsesforsker Shareen Hamadeh betyder ressourceknaphed, forføjede strategier og restriktiv lovgivning dog i praksis, at skolegang ikke er et reelt tilbud for mange syriske flygtningebørn.⁴²

Da jeg først traf Yahya (januar 2017), boede familien hos svigerforældrene, og børnene blev undervist hjemme af Selma, der er uddannet skolelærer. Det var lykkedes Yahya, der har mange års erfaring som ingeniør og taler flydende engelsk, at få job hos en udenlandsk NGO. Her koordinerede han blandt andet NGO'ens indsats for at skaffe boliger til syriske flygtninge og forsøgte at skabe overblik over, hvor og under hvilke forhold flygtningene befinder sig i Libanon. Ifølge Yahya er hans situation ikke enestående. Faktisk, mener han, lever op til 500.000 flygtninge fra Syrien i Libanon uden at være registreret som FN-flygtninge, hvilket fratager dem muligheden for at kunne modtage hjælp fra FN. De, der har råd og netværk, bor hos familie og venner eller lejer sig ind i privatejede boliger. Det er dette segment, der udgør den største gruppe af syriske flygtninge i Beirut.

Selv om Yahya, Selma og deres døtre i forhold til mange andre flygtninge er betydeligt bedre stillet og har et mere ressourcestærkt netværk, er de sårbare. Nok har de relationer (de er nogens datter, svigersøn, børnebørn), men de føler, at de trækker veksler på den ældre generation, som ikke har nået at opbygge meget, siden de selv var flygtninge. Ifølge Yahya var det aldrig meningen at ligge Selmas forældre til last, at døtrene skulle hjemmeskoles, at det skulle være Selmas job, eller at mekanikingeniøren Yahya skulle køre Libanon tyndt for at finde boliger til flygtninge. At det blev sådan, ligger, som Arendt udtrykker det, i begyndelsens

---

40 Libanesere, som har været flygtninge i Syrien, er på ingen måde et særsyn. Det vurderes, at op mod 180.000 libanesere i 2006 levede som flygtninge i Syrien (<https://www.migrationpolicy.org/article/libanese-crisis-and-its-impact-immigrants-and-refugees>).

41 Libanon har ikke underskrevet FNs flygtningekonvention af 1951 og har derfor ikke forpligtet sig til at yde flygtninge hjælp i henhold til denne (<https://academic.oup.com/ijrl/article/29/3/438/4345649>).

42 Hamadeh 2018.

natur, fordi *“It is in the nature of beginning that something new is started which cannot be expected from whatever may have happened before”*.⁴³

Så længe Yahya arbejdede for NGO'en kunne det gå, men da jeg et par måneder senere kom tilbage til Beirut, havde situationen ændret sig. På grund af manglende finansiering havde NGO'en opsagt Yahya. *“Jeg har lovet min kone, at vi ikke forsøger bådene”*, fortalte han. Men at de var tvunget til at tage drastiske skridt, fremgik af hans alternativer. Det var lykkedes ham at få et job hos en ukrainsk flygtningeorganisation, som ifølge Yahya, for at undgå korrupsion og interne magtkampe, ønskede at ansætte en udlænding til at organisere genhusningen af internt fordrevne i det østlige Ukraine. Yahya taler hverken ukrainsk eller russisk og havde på det tidspunkt aldrig været uden for Syrien og Libanon, men udsigten til efter 5 år at kunne få ukrainsk statsborgerskab og dermed mulighed for at bringe familien ud af Libanon gjorde jobbet til en attraktiv mulighed. I mellemtiden, mente han, ville afsavn i en krigszone langt fra kone og børn være værd at udholde for ikke at miste den rest af stabilitet og netværk, familien stadig havde tilbage.

Selv var Yahya relativt optimistisk, mens jeg var bekymret for, hvordan han uden lokale sprogkunders ville klare sig i et job, der i udgangspunktet var konfliktfyldt. Derfor skrev jeg til ham, da konflikten mellem Ukraine og Rusland genopblussede i november 2018.⁴⁴ Jeg blev lettet, men også overrasket, da han skrev tilbage og takkede mig for min omsorg:

“Thank you, it is so kind of you that you care about us. In fact, I finished my contact with xxx Ukraine and moved to xxx Iraq, and my family is in Lebanon. I really wish to see you soon but I think Iraq is not the place to meet, so please whenever you are in Lebanon let me know and I will manage to see you and have you in our house with the family”.

Set fra Arendts perspektiv er Yahyas valg og handlinger hans egne, idet de er resultatet af de initiativer, han må tage for at være og vedblive med at være menneske,⁴⁵ men samtidig udspringer de af hans indsættelse i flugtens vilkår som flygtningen Yahya. Det er i forhold til det at være flygtning, livet må udfolde sig. Hvordan, det sker, og hvad konsekvenserne bliver, afhænger af vilkåret og kan, hævder Arendt, ikke forudsiges.

Det er Yahya og Selma, der aktivt træffer de valg, der gør, at han ender i Libanon, Ukraine, Irak og hun hos sine forældre – samtidig med at det aldrig har været meningen, at de skulle ende der.

---

43 Arendt 1998: 177.

44 Den 27. november 2018 beskød russiske kystvagtskibe ukrainske fartøjer (<https://www.dr.dk/nyheder/udland/overblik-derfor-er-rusland-og-ukraine-igen-i-konflikt>).

45 Ibid. 176; 190.

Vilkåret 3: Mellem hid og did

Ved hver fødsel indsættes mennesket som nyfødt i et definerende vilkår, der, som Yahyas eksempel viser, åbner verden i nye uforudsigelige retninger. Med sit begreb om natalitet føjer Arendt således en væsentlig dimension til den fænomenologiske forståelse af menneskets væren i verden. Mens filosofen Edmund Husserls begreb om intentionalitet⁴⁶ og filosofen Martin Heideggers begreb om væren mod døden fremhæver menneskets rettedhed og orientering mod fremtiden⁴⁷, viser Arendt, hvorledes verden kan åbne sig på ny. Min væren i verden kan ændres og derved ændres ikke blot verdens fremtræden, men også jeg som den verden fremtræder for.

Det er karakteren af denne åbning, der er udgør flygtningens vilkår. De dukker ikke op, hvor de dukker op, fordi de i udgangspunktet er rettet mod et andet sted, som for eksempel migranter er det, men fordi de er "født" til at forlade meget af det, de har, for ikke at miste det hele.⁴⁸

Hvordan dette vilkår driver flygtningen til at dukke op forskellige steder, er Yahyas onkels historie et eksempel på. Onklen var ifølge Yahya inden borgerkrigen en succesfuld forretningsmand og ejede en virksomhed i nærheden af Damaskus med flere ansatte. Med krigens udbrud blev han tvunget på flugt, men inden han forlod Syrien, lykkedes det ham at få solgt virksomheden. I de følgende 2 år forsøgte han forgæves at finde et sted at investere de penge, han havde omsat virksomheden til.

Yahya opstillede følgende regnskab for onklens foretagende:

- Damaskus (visum, 8000\$ for falsk lettisk pas)
- Dubai (afvist ved indrejse, fik konfiskeret passet)
- Damaskus
- Comoro Islands (2-3 måneder, forsøg på at åbne en restaurant, men uden held)
- Damaskus
- Egypten (6 måneders lovligt ophold på visum gældende for palæstinenser over 40 år)
- Forsøg på overfart til Italien (4000€ for plads på båd, båden blev opdaget og onklen sendt tilbage til Egypten)
- Egypten
- Damaskus (4-5 måneder)

---

46 Zahavi 2001: 25ff.

47 Heidegger 2007: kapitel 1.

48 På trods af at migranter og flygtninge bogstaveligt talt kan ende i samme båd, er der forskel på deres indstiftende vilkår. Som antropologen Hans Lucht har beskrevet i monografien *Darkness before Daybreak – African Migrants Living on the Margins in Southern Italy Today* drives de ghanesiske migranter, han har studeret, af en forestilling om det, han betegner som "eksistentiel reciprocitet" og fremtidig belønning for deres anstrengelser, når de mod mange odds forsøger at krydse Middelhavet (Lucht 2011).

- Egypten (4000€ for plads på båd)
- Italien (efter 4 dage til havs)
- Tyskland (med tog)
- Danmark (med bil, hentet i Tyskland af ven)
- Totalt tidsforbrug = 2 år
- Totale omkostninger = 100.000\$

Som det fremgår, prøvede han uden stort held at stoppe sivningen af midler ved at finde nye steder at investere. Han var ikke drevet af drømme om Europa, og at han endte i Danmark (hvilket er sidste post i Yahyas regnskab), var som Yahyas eget ophold i Ukraine heller ikke meningen.

Onklen fremstår i Yahyas fremstilling både handlekraftig og beslutsom, men som det fremgår af ovenstående, er det netop retning, der synes at være udfordringen. Det skyldes, ifølge Arendt, hverken at onklens evner eller mål er ufo-kuserede, men at selve vilkåret for onklens rettethed er forandret. At han som flygtning bliver ”født” som en anden betyder, at årsag og virkning ikke længere følger dynamikker, han kender. For en nyfødt er også verden ny, selv om den allerede er uendelig gammel. Det betyder, at selv *“the smallest act in the most limited circumstances bears the seed of the same boundlessness, because one deed, and sometimes one word, suffices to change every constellation”*.⁴⁹ Resultatet er, som regnskabet viser, at onklen kastes hid og did i et målrettet forsøg på at finde forankring for de midler, han har bragt med sig ind i flygtningens verden.

Vilkåret 4: Døre der lukkes

Som beskrevet afføder indsættelsen i flugten som vilkår handlinger, der sender flygtningen bort fra det liv, hun eller han havde tidligere. Ikke desto mindre er det for mange flygtninge ikke bevægelse, men stagnation og stilstand, der kendetegner tilværelsen på flugt. Ifølge den tyske journalist Maria Von Welser gælder det især kvinder og børn. I bogen *No Refuge for Women* (2017) peger hun på, at trods at halvdelen af Syriens flygtninge er kvinder, var 3 ud af 4 flygtninge, der nåede Tyskland i 2015, mænd. Dette fik hende til at stille spørgsmålet: Hvor er kvinderne og børnene?⁵⁰ Hun fandt dem i lejrene i Libanon, Jordan og Tyrkiet. I januar 2017 besøgte jeg en sådan lejr en lille times kørsel sydøst for Beirut. Den er som de fleste lejre i Libanon opført på en privatejet grund, som i dette tilfælde tilhører den lokale borgmester. Oprindeligt var den tiltænkt 35 kvinder og børn, der havde overlevet et giftgasangreb i Syrien i 2012. I 2017 boede der 350 mennesker,

---

49 Arendt 1998: 190.

50 von Welser 2017: 3.

hvoraf hovedparten, fortæller borgmesteren, er i familie med de oprindelige 35. De fleste af beboerne er kvinder og børn, idet drenge bliver bortvist, når de fylder 18 år. Ifølge borgmesteren sker dette for at sikre ro og orden og for at forhindre, at de unge kvinder bliver gravide. Nogle få mænd, der har særlige aftaler med borgmesteren, og som hjælper ham med at drive lejren, har fået lov at blive. En sådan særligt betroet mand eller "Shawish", som han ofte kaldes, findes i mange af Libanons flygtningelejre. Han er typisk selv flygtning, men står for den daglige ledelse og drift af lejren. Det er ham, man betaler husleje til, ham, der afgør uoverensstemmelser i lejren, ham, der bestemmer, hvem der må blive, og ofte er det ham, der bestyrer fordeling af nødhjælp og salg af dagligvarer i lejren.⁵¹

Som de fleste lejre i Libanon er også denne lejr finansieret af FN med støtte fra forskellige NGO'er, hvilket sætter sit præg på dens fremtoning. Der er to bygninger med fundament, hvoraf den ene er en toiletbygning med 10 toiletter og den anden et overdækket legeområde omgivet af et aflåst jerngitter. Sidstnævnte er udstyret med forskellige legeredskaber doneret af udenlandske NGO'er. Døren i jerngitteret har Shawishen nøglen til, og det er ham, der ifølge borgmesteren bestemmer, hvem, der må lege, hvornår og hvor længe. Da jeg spørger, hvorfor der er låst, svarer borgmesteren: "*Så kan de (børnene) lære, at man får lov at lege, hvis man opfører sig ordentligt*". Resten af lejren består af blå telte beklædt indvendigt med flamingopap og med en ovn som varmekilde. At lejren ligger på en skråning betyder, at der nederst samler sig en pøl af kloakvand, og hvad der ellers skylles ned ad stierne mellem teltene.

Jeg spørger til børnenes fremtidsudsigter, og borgmesteren fortæller, at pigerne typisk drømmer om at blive skolelærere. Da flygtningebørnene i denne lejr ikke har adgang til det libanesiske skolesystem, forsøger man at drive en skole internt i lejren. I et telt, der fungerer som bibliotek, kan jeg se, at man har fået tegneudstyr og bøger på lige så mange sprog, som der er udenlandske donatorer. Borgmesteren vil gerne vise skolen frem, men da vi tager i døren til teltet, der udgør skolestuen, er også den låst. Den har skolelæreren og ikke Shawishen nøglen til, så sidstnævnte kan ikke låse op for os. Borgmesteren spørger nogle børn, der står og kigger på os, hvorfor skolen er lukket i dag. De svarer, at læreren er taget til Canada.

Når nogen handler, har det ifølge Arendt konsekvenser for andre.⁵² Det er både borgmesteren, skolelæreren og Shawishen eksempler på. Borgmesteren forsøger at forhindre graviditeter, og dermed at flere børn fødes som flygtninge, ved at sende drengene bort, hvilket er en strategi, der ifølge FN adresserer en yderst prekær problemstilling, idet prostitution, børnebrude og voldtægt udgør en stor trussel

51 For en beskrivelse af Shawishens betydning og indflydelse i Libanons flygtningelejre se den syriske journalist Malek Abu Kheirs artikel "The Syrian camps shawish: A man of power and the one controlling the conditions of refugees" (<http://www.lb.undp.org/content/dam/lebanon/docs/Governance/Publications/PEACE%20BUILDING%2012th%20web%20p12.pdf>).

52 Arendt 1998: 190.

mod piger og kvinder i flygtningelejrene.⁵³ Hvorfor skolelæreren er rejst, ved jeg ikke, men som for Yahya og hans onkel kan det hænge sammen med at forfølge en mulighed for at rodfæste de midler, man har tilbage. Også hans handling har betydning for andre. Med skolelæreren er ikke blot et konkret eksempel på mange af børnenes fremtidsdrømme forsvundet, men det samme er de ressourcer (undervisning og uddannelse), hvormed børnene skulle kunne opfylde disse.

Måske er det bedst for skolelæreren at tage videre, og for lejrens piger og kvinder, at borgmesteren sender drengene bort,⁵⁴ men det ændrer ikke på det forhold, at de samme piger og kvinder oplever at blive efterladt af skolelærere, fædre og sønner, hvoraf nogle kunne have noget at give, men altså selv har noget at miste ved at blive.

I modsætning til skolelæreren, som med sin flugt har flyttet sig bort fra konsekvenserne for de efterladte, er Shawishens indflydelse nærværende. Så længe borgmesteren stoler på ham, har han jf. Arendt plads til at indsætte sig i lejren, blive og være nogen gennem ord og handling.⁵⁵ Han organiserer, opkræver, fordeler og åbner døren til legepladsen, når han synes børnene er artige nok.⁵⁶

På den måde er flugten som vilkår jf. Arendt til stadighed ”*a conditioning force*” i denne lejr, både for dem, der vælger at rejse videre, dem, der får lov at blive, og dem, der efterlades. At vilkåret er tilstede, former også den måde, flygtningene fremtræder for andre, hvilket jeg vil belyse i de følgende fire afsnit.

Fremtræden 1: At bo på en hård jord

At der kun var to bygninger med fundament i lejren, jeg har beskrevet i ovenstående, er ingen tilfældighed. I mange lejre er der slet ingen, men kun telte. Hvis der findes bygninger, er de betalt af den private jordejer og/eller en NGO. Dette skyldes Libanons ”No-Camp-Policy”. På trods af at der siges at være op mod 1,5 million flygtninge i landet, driver den libanesiske stat ikke en eneste flygtningelejr for syriske flygtninge.⁵⁷

Det er der en grund til. Da staten Israel blev oprettet i 1948, blev mere end 700.000 palæstinensere tvunget på flugt, og mange endte i Libanon. Forventnin-

---

53 UNHCH 2018: 37, 149; Samari 2017: 261.

54 Ikke desto mindre er det at kontrollere andre menneskers reproduktion og seksualliv et alvorligt skridt hen imod den umenneskeliggørelse, der ifølge Agamben kendetegner lejren som undertrykkende teknologi (Agamben 1998: 170, 174).

55 Arendt 1998: 176.

56 Jeg har intet belæg for og ikke til hensigt at beskyldte den pågældende Shawish for nogen form for overgreb mod lejrens beboere. Men Shawisher er i andre lejre blevet sat i forbindelse med organisering af slaveri, børnearbejde, prostitution og trafficking (se for eksempel: <https://d1r4g0yvjcc7lx.cloudfront.net/uploads/Lebanon-Report-FINAL-8April16.pdf>).

57 Sanyal 2017: 120.

Flygtningelejr i Bekaa-dalen. Foto: Mark Vacher

gen var, at de inden for en overskuelig tidsramme ville kunne vende hjem. Sådan gik det imidlertid ikke, og i dag lever ca. 450.000 palæstinensere i Libanon. I dag 70 år senere er palæstinenserne og deres efterkommere endnu ikke anerkendt som libanesiske borgere. En stor del af dem lever som registrerede FN-flygtninge i det, der startede som 12 FN-lejre. Selvom disse områder stadig officielt er flygtningelejre og således udenfor libanesisk myndighed, er de med tiden vokset til tætte byområder.⁵⁸

I mange libaneseres øjne udgør tilstedeværelsen af de palæstinensiske flygtninge en stor sikkerhedsrisiko for landet. Resultatet har været en særdeles restriktiv politik, hvad angår borgerrettigheder, arbejdstilladelser og adgang til offentlige ydelser.⁵⁹

Den palæstinensiske forhistorie har alvorlige konsekvenser for flygtningene fra den igangværende syriske borgerkrig. Det gælder ikke mindst den nævnte "No-Camp-Policy", som bl.a. forbyder opførelsen af flygtningeboliger i sten eller beton. Formålet med denne politik er at forhindre flygtninge i at bosætte sig permanent. Resultatet er synligt i Bekaa-dalen, hvor teltlejrer ligger på jord, det ikke kan betale sig at dyrke. Det betyder tillige, at lejrene i Libanon i sammenligning med lejrene i for eksempel Tyrkiet og Jordan er meget små og spredt ud over land-

58 <https://www.unrwa.org/where-we-work/libanon>

59 Kassir 2011; Erslev 2016; Perdigon 2016.

skabet. En lejr, jeg så, lå på en byggetomt mellem to lader, hvor der tidligere havde stået et enkelt hus. En anden lå på et smalt jordstykke ved den nye motorvej mod Damaskus og en krydsende bro (se billede).

Fordi jorden er andres, og fordi man ikke må bygge på den, er det et landskab, der ikke tillader flygtninge at etablere sig varigt. At det bogstaveligt talt bliver svært at slå rødder, kunne syriske flygtningebørn berette, da jeg besøgte deres skole i en mellemstor by i det østlige Bekaa. Her havde en NGO oprettet en skolehave, og som del af undervisningen havde børnene dyrket forskellige plantestiklinger, som de fik lov til at tage hjem. På trods af elevernes og lærernes entusiasme var ideen om at få en stikling med hjem ikke en succes. Formålet var ifølge skolelederen og et medlem af den finansierende NGO at give børn på flugt mulighed for at opleve glæden ved at se noget vokse og gro. Da børnene kom tilbage i skole, var de imidlertid ikke blevet den erfaring rigere. De havde af deres Shawish fået forbud mod at putte noget som helst i jorden.

Således medfører ”No-Camp-Policy”, at jorden i Bekaa-dalen i mere end en forstand bliver hård, og derved forhindres flygtningene i at gøre den til vilkår for fremdyrkning af et livsgrundlag. I stedet må de bo på en overflade, hvor de og ikke mindst deres blå FN-telte kommer tydeligt til syne i landskabet. De kan ses på lang afstand, men har ikke desto mindre udsigt til med tiden at forsvinde uden spor. På den måde er flugten vilkår for såvel deres fremtræden som for deres forsvinden. Teltene står der som følge af flugt og kan af samme grund ikke blive stående eller erstattes af huse. De skal fjernes for at slette flygtningenes tilstedeværelse og sammen med den deres mulighed for i fremtiden at give stedet i arv som en del af deres fortid. Som Arendt formulerer det: *“without the enduring permanence of a human artifact, there cannot ‘be any remembrance of things that are to come with those that shall come after’”*.⁶⁰

Fremtræden 2: Kig op!

Løjren er, som antropologen Michel Agier pointerer, ofte ”a new setting *sui generis*”, det vil sige en specifik respons på skelsættende begivenheder, der finder sted andetsteds. Derved, siger han, adskiller den sig fra byen, der typisk er et ”gamelt sted” og en etableret form, som har eksisteret længe.⁶¹

Beirut ligger under 100 kilometer fra Damaskus, og for mange af Beirut's syriske flygtninge var flugten, da de ankom til byen, stadig et nyt vilkår og en ny erfaring.

---

60 Arendt 1998: 204.

61 Agier 2002: 336.

Det er den til gengæld ikke for en stor del af Beirut's befolkning. Før de syriske flygtninge er ud over palæstinensere også maronitter, drusere, armenere og shiitter i løbet af de sidste 150 år flygtet til byen.⁶² Flygtninge tager plads og sætter spor, og sådan er byen vokset. Om det vidner både velhavende kristne familiers palæer på Ashrefieh-bakken, det armenske Burj-Hammoud-kvarters ortodokse kirker, den palæstinensiske flygtningelejr Sabra-Shatilas slum,⁶³ og de sydlige kvarterer, Dayiaa, som Hizbollah kontrollerer, hvor især shiitterne bor.

Denne mulighed for at etablere sig og territorialisere byen får de syriske flygtninge ikke. Der er ingen plads at tage, og som "No-Camp-Policy" er udtryk for, bliver ingen plads givet. I Libanon og særligt i de større byer er der voldsomme spændinger mellem forskellige sekteriske grupper og politiske fraktioner. Palæstinensere og Hizbollah har givet Israel anledning til at besætte (1982) og gentagne gange bombe i Libanon, ikke mindst i Beirut. Ligeledes har Syrien haft tropper i landet fra den libanesiske borgerkrig og frem til Ceder-revolutionen i 2005. Efterfølgende har den syriske efterretningstjeneste ved flere lejligheder fået skylden for attentater og bilbomber. I de senere år har også Islamisk Stat stået bag angreb i Libanon. Således blev omkring 40 mennesker i det sydlige Beirut dræbt i november 2015 af ISIS-selvmoedsbombere, der var ankommet fra Syrien. Beirut er altså en by, der er præget af massakrer, likvideringer og krigshandlinger.

Det er således funderet i blodige erfaringer, at tillid i Beirut er lokaliseret og begrænset til dem, man kender, og det er på den baggrund landskabet læses af de lokale. Dette kommer tydeligt til udtryk i grænserne mellem byens sekteriske grupperinger, som især manifesterer sig i grænserne mellem byens kvarterer. Udover Rue Damas, der mange steder stadig bærer vidnesbyrd i form af ruiner og skudhuller fra dengang, den var kendt som "Den grønne linje",⁶⁴ kan grænserne ses, hvor de indre og ydre ringveje krydses af indfaldsveje. Her er den libanesiske hær synlig med pigtråd, armerede poster samt med tanks og pansrede køretøjer parkeret under broerne. Langs vejene er placeret tusindvis af betongrise, der på få timer kan lukke af og splitte byen i utvetydigt afgrænsede områder.

Det er imidlertid ikke kun militæret, der er på vagt. På næsten hvert gadehjørne, foran forretninger og ved indkørsler til parkeringspladser sidder mænd på slidte plastikstole. Her holder de øje med hvem, der kommer forbi, og hvad, der foregår. Det har de gjort, siden borgerkrigen i Libanon sluttede i 1990, og passer man ikke ind, kan der hurtigt mobiliseres en gruppe af tidligere militsfolk og andre lokale beboere.

62 Kassir 2011; Erslev 2017.

63 Shatila er en af de palæstinensiske lejre, der blev opført i 1949, og som har givet anledning til "No-Camp-Policy". Den ligger midt i Beirut blot 2 kilometer fra byens velhavende Down Town-område.

64 Denne nord-sydgående akse i byen blev kaldt "Den grønne linje", fordi et grønt vildnis, som ingen turde fjerne af frygt for snigskytter, voksede op langs frontlinjen mellem de sønderskudte bygninger.

Under appelsintræerne en café, ovenover ufærdige etager beboet af syriske flygtninge. Foto: Mark Vacher.

Rowena, der er kristen libanesiser og bor i bydelen Fourn al Shabak, fortæller: *"De her 40- til 60-årige mænd beskytter vores nabolag. De sidder og taler om deres koner, men samtidig 'tagger' de også området, fordi man kan se, hvem det tilhører"*. Det gør det trygt at færdes, mener hun, og de har temmelig meget at skulle have sagt. Således overhørte Rowena en mand, der sad på gadehjørnet foran hendes boligblok, sige følgende til en politibetjent: *"Jeg har siddet her i 20 år, så hvem er du?"*⁶⁵

I Beirut kan man ikke uset leve i sprækker og mellemrum, men må indtræde i byens taksonomi, hvilket vil sige i et kvarter af *"equals"*.⁶⁶ De, der har råd og mulighed, finder plads i overensstemmelse med deres religiøse og sociale tilhørsforhold. Alligevel betyder det på ingen måde, at man er ligestillet med de lokale. Ud over sociale hierarkier og kontrol er Beirut også en dyr by at leve i, og da flygtninge ikke kan få arbejdstilladelse, udhules deres økonomi med tiden og mange forgælder sig.⁶⁷

Ifølge Hiba, der leder en mindre NGO for udsatte kvinder i Shatila-lejren, har den syriske flygtningekrise fået prisen på især små lejeboliger til at stige markant.

65 For en grundning analyse af social kontrol i konfliktplagede byområder se antropolog Henrik Vighs diskussion af negativ potentialitet (Vigh 2011).

66 Arendt 1998: 32.

67 UNHCR 2018: 43, 44.

Det har fået mange af Shatilas beboere til at leje værelser og lejligheder ud til syriske flygtninge, og siden 2011, fortæller hun, er indbyggertallet i lejren steget fra ca. 10.000 til 30.000.⁶⁸

At flygtningene i Beirut flytter ind i eksisterende boliger i nabolag, som afspejler deres sekteriske og politiske tilhørsforhold, betyder, at deres boliger ikke umiddelbart står ud i landskabet. Nok ser man syrere tiggende mange steder i byen, men hvor de syriske flygtninge reelt bor er ikke åbenlyst på samme måde som i Bekaa-dalen. Jeg foreholdt Yahya dette en aften, vi sad på en af Beiruts trendy cafeer i bydelen Hamra. ”*Kig op*”, sagde han.

En af konsekvenserne af den gennemgribende segregation i Beirut er, at byen i vid udstrækning kun kan rumme nytillkomne i én retning, nemlig opad. Om det så drejer sig om Ashrefiehs skarpt skårne kontorhuse eller Hamras luksusejendomme i glas, stål og beton, eller om Dahiyas, Shatilas og Burj Hammouds sammenstyrtningsstruede etagebyggerier, er de alle konsekvenser af skarpt afgrænsede byrum. Ifølge Yahya er mange huse ikke bygget færdige, men vokser så at sige alligevel i toppen. I mange af de øverste lejligheder er der ikke lavet installationer, og nogle mangler vinduer og døre, men med de syriske flygtninges efterspørgsel på billige boliger er der et marked for at leje sådanne ufærdige lejligheder ud. Kigger man op, ikke bare i Hamra, men i de fleste af Beiruts kvarterer, hvor syriske flygtninge presser sig ind som ”*equals*”, kan man se, at ufærdige etager er beboede på vasketøj, der hænger til tørre, og på vinduesåbninger, der er skærmet af farverige tæpper.

Således kan man sige, at flygtningenes boliger, ligesom teltene i Bekaa, er placeret oven på jorden. I Beirut er de ikke umiddelbart synlige, men til gengæld er de overvågede og under social kontrol. For at komme op og hjem, må flygtningene ind gennem gadedøre, op ad smalle trapper og forbi libanesiske familier. I byen er det ikke en Shawish, der holder øje, men en vagtsom mand på en stol.

Fremtræden 3: Hvem der?

Qua nataliteten indsættes vi jf. Arendt i et landskab, der allerede er beboet af andre.⁶⁹ Det gælder også for flygtninge, men i modsætning til dem, der med fødslen bliver *indfødte*, er det som i Beirut og Bekaa flygtninges vilkår at skulle leve deres liv i et landskab, der ikke er deres eget.

Således tilhører flygtningenes landskab ikke flygtningene selv og som vist, er dét, at de dukker op, hvor de gør, ikke meningen med, men resultatet af det

---

68 Jeg interviewede Hiba under et besøg i Shatila i sommeren 2017. Tallene, hun nævner, kan ikke verificeres, men i en BBC-dokumentar fra 2014 anslås indbyggertallet at være steget til omkring 22.000 (<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26816043>).

69 Arendt 1998: 177.

La Corniche, havnepromenaden, hvor man kan øve sit engelsk. Foto: Mark Vacher.

vilkår, de er indsat i. De var i gang med at være nogle andre på andre steder, men blev med flugten indsat i en spiral af handlinger og konsekvenser, der betyder, at "hvem" de var, og "hvad" de er, ikke længere er i overensstemmelse.

"Undskyld hr, må jeg tale lidt med Dem?"

"Hvad vil du?"

"Bare tale lidt med Dem."

"Om hvad?"

"Jeg vil bare gerne have lov at øve mit engelsk. Det er vigtigt at kunne engelsk, og hvis jeg ikke øver mig, bliver jeg ikke god nok til det, og måske glemmer jeg det, jeg kan".

Den unge mand, som henvendte sig til mig en søndag i sommeren 2017, bar en ny rød polo-t-shirt af mærket Lacoste, nye Jeans og matchende røde sneakers. Hans hår var sat med voks, og han var nybarberet.

"Jamen så lad os følges ned til enden af La Corniche, så kan vi jo tale engelsk undervejs."

La Corniche er Beiruts havnepromenade, der strækker sig vestud fra byens lystbådehavn. Dette byrum er et af de få, som ikke enten udgør en grænse mellem forskellige kvarterer eller et territorium for en stramt defineret gruppe af "equals". På den ene side løber en fiersporet vej med rabat i midten, og på den anden side

slår havet ind over klipperne. Her kan man opleve mange af Beirut's forskellige befolkningsgrupper, som ellers ikke opholder sig i de samme områder, promenere mellem hinanden – ikke mindst om søndagen, hvor mange har fri. Endelig ligger mange af Beirut's internationale hoteller i umiddelbar nærhed, så La Corniche er også et sted, hvor man støder på turister og internationale forretningsrejsende.

Mens vi spadserer, fortæller manden i den røde t-shirt, at han har været i Libanon i fire måneder. Som det var tilfældet for Ahmed, var det en indkaldelse til den syriske hær, der fik ham til at flygte. Han kommer fra Damaskus, hvor han boede sammen med sin mor og søster og gik på handelsskole. Hans far var død nogle år tidligere, så han var, fortæller han, *"manden i huset"*.

I Beirut bor han i et fattigt område ude ved lufthavnen, hvor han deler et værelse med fem andre syriske flygtninge. Han fortæller, at han arbejder på forskellige byggepladser, *"men om søndagen tager jeg herind for at tale engelsk. Jeg er nødt til at øve mig, for i Europa og Canada kan man ikke klare sig uden engelsk"*.

"Vil du til Europa?"

"Jeg har prøvet. Da jeg havde været her en måned, forsøgte jeg at komme til Tyrkiet, men grænsen mod nord er lukket, så jeg måtte vende tilbage. Jeg er fanget her i Beirut. Der er ikke noget, jeg kan gøre. Jeg ved ikke, hvad jeg skal gøre, men man skal jo leve!"

Da vi når enden af La Corniche, tager vi afsked. Han har hverken bedt mig om penge eller hjælp – ikke engang en adresse eller en kontakt i det Europa, han talte om.

Som det fremgår af den unge mands beretning, er den, han var, og den, han gerne vil være, ikke i overensstemmelse med det, han er i Beirut. Den, han var, lærte engelsk og studerede på handelsskole, og for den, han gerne vil være, er netop dette det helt rigtige vilkår. I Beirut er vilkåret et andet, og fordi man også som flygtning *"jo skal leve"*, må han slæbe cement og grus på byggepladser. Som flygtning mærker han både den, han var, og den, han gerne vil være, fortone sig, og begge versioner af ham trues med at erodere, hvis han ikke holder dem ved lige. Han har forsøgt alt for at komme hen, hvor engelsk er en del af vilkåret. Men Europa og Canada er uden for rækkevidde, hvilket for ham betyder, at han er fanget i Beirut. Han kan hverken flytte sig eller finde på plads, og hvis ikke hans vilkår ændrer sig, vil såvel hans engelskkundskaber som hans søndagstøj med tiden blive hullede og falmede.

Ikke desto mindre er han, som Arendt siger, et menneske og dermed en initiativtager, der forholder sig til verdens indflydelse på hans eksistens.⁷⁰ Ved at opsøge udlændinge på La Corniche opsøger han en lejlighed til gennem ord og

70 Ibid 176, 9.

handling at holde fast på den, der er tilbage af ham selv, som han var, og som den, han gerne vil være.

Efter at have talt med ham, begynder jeg at se ham overalt i Beirut. Han bygger huse, han fylder mit indkøbsnet, når jeg handler, han brygger min kaffe på de små cafeer. Han opfører sig ordentligt, er alt for velklædt, men uden at være klædt på til de jobs, han udfører. Det er ham uden sikkerhedssko eller hjelm på byggepladsen, ham uden forklæde på cafeen og ham uden ID eller kontrakt. Han er en ung mand først i tyverne, som i et afgørende øjeblik pakkede sit pæneste tøj.

Fremtræden 4: At være nogen

Det er i kontrasten mellem at være flygtning og at være en anden, at flugten som vilkår kommer tydeligst til udtryk. Jordan bliver hård, når man både er flygtning i Bekaa-dalen, som lever under "No-Camp-Policy", og skolebarn med stiklinger at plante fra et skoleprojekt. Skolevejen hjem gennem Beirut's gader bliver mørk, når man som flygtningebarn er del af RACE-programmet, så ens skoledag begynder, når libanesiske børns ender.

Selvom man prøver meningsfyldt at være nogen, er det vilkåret som flygtning, der angiver tonen for, hvor man er, og hvad man kan. Endvidere er vi, som Arendt påpeger, i kraft af nataliteten altid født ind i verden i et unikt og afgørende øjeblik.⁷¹ Derfor er kontrasten ikke blot et spændingsfelt mellem at være den ene og den anden (for eksempel skoleelev og flygtning). Kontrasten udfolder sig også altid for den, som via flugten er født igen som flygtning, mellem på den ene side den, man var, og den, man gerne vil være, og på den anden side den, man er blevet gjort til, og den, man frygter at ende som.

Det er således fordi, deres tøj og deres sprog *endnu* ikke er slidt, at nogle bygningsarbejdere er for velklædte til byggepladsen og taler godt engelsk. Det er derfor, at gademusikanten er iført så fin kjole, når hun spiller Bach på tværfløjte efter et *endnu* ukrølet partitur for orkester. Det er fordi, de stadig har, stadig kan og stadig er noget af den, de var før flugten.

Omvendt bliver kontrasten i andre sammenhænge tydelig, fordi den, der er blevet flygtning, er "nyfødt", og derfor endnu ikke rigtig kan. Det oplevede jeg i en butik i det sydlige Beirut, da en lille dreng på omkring tre år fik øje på mig gennem butiksrudden og kom ind for at tigge. Ekspedienten tog ham venligt i hånden og fulgte ham ud på gaden. "*Det beklager jeg*", sagde hun, "*Det er en syrisk flygtning, de har ikke lært endnu, at de ikke må tigge i butikkerne*".

---

71 Ibid 178.

Ligesom de andre flygtninge var den lille dreng ved at lære noget, det aldrig var meningen, han skulle lære, på et sted det aldrig var meningen, han skulle ende, og under vilkår, det aldrig var meningen, han skulle opleve.

Dette er vilkåret for flygtningens fremtræden i verden og dermed flygtningens version af *The Human Condition*.

Litteratur

- Agamben, Giorgio 1998, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Michel Agier 2002, "Between war and city: Towards an urban anthropology of refugee camps" *Ethnography*, 3: 3, s. 317-341,
- Arendt, Hannah 2017 [1951], *The Origin of Totalitarianism*. Penguin Random House.
- Arendt, Hannah 1998 [1958], *The Human Condition*. The University of Chicago Press, Chicago & London.
- Erslev Andersen, Lars 2016, "The Neglected Palestinian Refugees in Lebanon and the Syrian refugee Crisis", *DIIS Report 2016: 12*, København.
- Erslev Andersen, Lars 2017, "Arrested Development in Beirut: Migration, Security and Dilemmas of Consociational Democracy", *International Relations and Diplomacy*, 5:10, s. 594-606. Doi: [10.17265/2328-2134/2017.10.002](https://doi.org/10.17265/2328-2134/2017.10.002)
- De Genova, Nicholas 2016, "The 'crisis' of the European border regime: Towards a Marxist theory of borders", *International Socialism*, 150.
- Hamadeh, Shereen 2018, "A critical analysis of the Syrian refugee education policies in Lebanon using a policy analysis framework", *Journal of Education Policy*, 34: 3, s. 374-393. Doi:[10.1080/02680939.2018.1516800](https://doi.org/10.1080/02680939.2018.1516800)
- Heidegger, Martin 2007 [1926], *Væren og tid*. Forlaget Klim, Aarhus.
- Inis & Rygiel 2007, "Abject Spaces. Frontiers, Zones, Camps". Dauphinee & Masters (red.): *The Logics of Biopower and the War on Terror*. Palgrave Macmillan, New York.
- Kassir, Samir 2011 [2003], *Beirut*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Kublitz, Anja 2015, "The Ongoing Catastrophe: Erosion of Life in the Danish Camps". *Journal of Refugee Studies*, 29: 2, s. 229-249. Doi: [10.1093/jrs/fev019](https://doi.org/10.1093/jrs/fev019)
- Lecadet, Clara 2016 "Refugee Politics: Self-Organized 'Government' and Protests in the Agame' Refugee Camp (2005-13)". *Journal of Refugee Studies*, 29: 2, s. 187-207, Doi: [10.1093/jrs/fev021](https://doi.org/10.1093/jrs/fev021)

- Lucht, Hans 2011, *Darkness before Daybreak – African Migrants Living on the Margins in Southern Italy Today*, University of California Press.
- Perdigon, Sylvain 2018, "Life on the cusp of form – in search of worldliness with Palestinian refugees in Tyre, Lebanon", *HAU: Journal of Ethnographic theory*, 8: 3, s. 566-583. Doi: [10.1086/701101](https://doi.org/10.1086/701101)
- Sanyal, Romola 2017, "A no-camp policy: Interrogating informal settlements in Lebanon", i *Geoforum* 84, s. 117-125
- Samari, Goleen 2017, "Syrian Refugee Women's Health in Lebanon, Turkey, and Jordan and Recommendations for Improved Practice". *World Med Health Policy*, 9: 2, s. 255-274. Doi: [10.1002/wmh3.231](https://doi.org/10.1002/wmh3.231).
- Sen & Pace 2018, "The young and exiled – An introduction". *Syrian Refugee Children in the Middle East and Europe*, red. Pace & Sen, Routledge, London.
- Steller, Maren 2018, "The right to have rights of Syrian refugee youth – Two stories about the possibilities of membership in exile". Pace & Sen (red): *Syrian Refugee Children in the Middle East and Europe*. Routledge, London.
- Stierl, Heller & De Genova 2015, "Numbers (or, the Spectacle of Statistics in the Production of 'Crisis')". De Genova & Tazzioli (red): *Europe/Crisis: New Keywords of "the Crisis" in and of "Europe"*. Zone Books.
- Turner, Simon 2015, "What is a Refugee Camp? Explorations of the Limits and Effects of the Camp". *Journal of Refugee Studies*, 29: 2, s. 139–148. Doi: [10.1093/jrs/fev024](https://doi.org/10.1093/jrs/fev024).
- Turner, Simon 2016, "Staying out of Place – The Being and Becoming of Burundian Refugees in the Camp and in the City". *Conflict and Society: Advances in Research*, 2. Doi: [10.3167/arcs.2016.020106](https://doi.org/10.3167/arcs.2016.020106)
- UNHCR 2018, *VASyR – Vulnerability Assessment of Syrian Refugees in Lebanon*, UNHCR Lebanon Country Office, Beirut.
- Von Welser, Maria 2017, *No Refuge for Women*. Greystone Books, Vancouver/Berkeley.
- Vigh, Henrik 2011, "Vigilance – on Conflict, Social Invisibility, and Negative Potentiality". *Social Analysis*, 55: 3, s. 93–114. Doi: [10.3167/sa.2011.550306](https://doi.org/10.3167/sa.2011.550306)
- Zahavi, Dan 2001, *Husserls fænomenologi*, Gyldendal, København.

Refererede websider:

- Om antallet af syriske flygtninge: <https://www.unhcr.org/syria-emergency.html>
(besøgt 11/7 2019)
- Om mediedækning: <https://en.unesco.org/news/media-and-migration-covering-refugee-crisis> (besøgt 11/7 2019)
- Om FN indsætter i Libanon: <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/71> (besøgt 11/7 2019)

- Om libanesiske flygtninge i Syrien: <https://www.migrationpolicy.org/article/libanese-crisis-and-its-impact-immigrants-and-refugees> (besøgt 11/7 2019)
- Om Libanon og FN's flygtningekonvention: <https://academic.oup.com/ijrl/article/29/3/438/4345649> (besøgt 11/7 2019)
- Om konflikten mellem Rusland og Ukraine: <https://www.dr.dk/nyheder/udland/overblik-derfor-er-rusland-og-ukraine-igen-i-konflikt> (besøgt 11/7 2019)
- Om Shawisher: <http://www.lb.undp.org/content/dam/lebanon/docs/Governance/Publications/PEACE%20BUILDING%2012th%20web%20p12.pdf> (besøgt 11/7 2019)
- Om Shawishers overgreb: <https://d1r4g0yvcc7lx.cloudfront.net/uploads/Lebanon-Report-FINAL-8April16.pdf> (besøgt 11/7 2019)
- Om palæstinensiske lejre i Libanon: <https://www.unrwa.org/where-we-work/lebanon> (besøgt 11/7 2019)
- Om Shatilla: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-26816043> (besøgt 11/7 2019)

Summary

The Refugee's condition – an ethnographic study of flight and its consequences for Syrian Refugees in Lebanon.

In this article, I explore flight as an existential condition for refugees. Inspired by the philosopher Hannah Arendt's book *The Human Condition* and her notions of *natality*, *condition* and *spaces of appearance*, I approach flight as an event that initiates a chain of actions and reactions in the world. Through ethnographic examples drawn from fieldwork conducted in Lebanon, I demonstrate how flight affects the ways in which Syrian refugees emerge in this neighboring country and how flight influences their choices and strategies in everyday life as well as their movement towards Europe and Canada.

Frederik Lyng Vognsen (f. 1991). Uddannet cand.mag. i historie og nordisk sprog og litteratur ved Aarhus Universitet (2016). Fra 2017 ph.d.-stipendiat i historie ved Aarhus Universitet med et projekt om de sociale og kulturelle implikationer, man i middelalderen associerede med handlingen 'at tage' ting.

Keywords for fagområde og geografisk / tidsmæssig afgrænsning: Skat, landgilde, senmiddelalder, statsforvaltning, regnskaber, Niels Clementsen, Guy Bois, to-kars-model.

FRA BONDE TIL KONGE

Senmiddelalderens skatter og deres bevægelse

Skatter og afgifter var en væsentlig del af middelalderens økonomi. I det væsentlige forstår forskningen disse fænomener som en del af den overordnede fortælling om centralisering og rigets opbygning. Det foreslås i artiklen, at dette perspektiv suppleres med forståelsen af skatter og afgifter som akkumulerende strukturer omkring samfundseliten, fordi dette tillader nye blik, metoder og teorier på væsentlige spørgsmål om senmiddelalderens opbygning og kultur.

Dette gælder i særdeleshed i forhold til dets bureaukrati, centralisering, dokumentationspligt- og ambition, samt bønders og herrers selvforståelse gennem deres respektive roller i skattevæsenet som enten "givere" eller "modtagere".

Den 4. december 1467 skrev Børglumbispen Jep Friis et brev til kongens rigsråd Eggert Frille, hvori han bad rigsråden kondolere over for ridderen Anders Friis, hvis bror for nylig var afgået ved døden. Herefter omhandler brevet 200 danske mark fra bispens skatteindtægter, som Christian I havde bedt bispen udbetale til Eggert Frilles datter, Ermegård. Formodentlig havde kongen lånt pengene ved en tidligere lejlighed og agtede altså nu at tilbagebetale dem på denne

Biskop Jep Friis' ligsten (260x152 cm). Jep Friis var biskop i Børglum kloster 1453 til sin død 1486. Ligstenen findes i hovedskibet til klosterkirken til Børglum.

TV. Foto: Benedicte Inger Fuglede von Staffeldt Løvendahl Rottbøll, 14. januar 2019.

TH. Tegning af Søren Abildgaard (Katalog 406). Fra: Grinder-Hansen 2010, 435.

vis. Problemet var ude af monarkens hænder, men ikke ude af verden. Brevet er levn hertil, for folket ville ikke give bispren skatten. Og hvad skulle han så gøre?:

”Nw ma i widhe, ath wii en ey haffue thaget vp aff skatten; tha wille wii toeg arbeyth theræfther, ath hwn skall fonghe thennem till gudhe rethe vm fastelawens tydh, om thet saa ær, ath wii kunne fonghe thennem. Folket thet ær gantz truckhard [modvilligt]”.¹

Biskoppen lovede således at have pengene til fastelavn, godt 3 måneder senere, hvis han da overhovedet kunne få skatten indsamlet (“om thet saa ær, ath wii kunne fonghe thennem”). Den lakoniske sætning udstiller både den problematiske situation, bispren pludselig stod i, og hans resignation. Denne tilsyneladende afmagt er anledningen til nærværende artikel, nemlig at en nærmere skatthehistorisk undersøgelse af bevægelsen af ressourcer fra bønderne til konge, kirke og jordherre bør foretages.

1 Missiver II nr. 39.

Skat og skattheistorien

En generel definition af fænomenet ”skat” i middelalderen identificerer det ved et offentligretligt tilhørsforhold, som ”pligtmæssige ydelser [...]”; men kongen kunne ikke overdrage dem endeligt til andre ved skøder el. gavebreve, uden at de mistede deres offentligretlige karakter”.² I denne kontekst skal ordet ”offentlighed” forstås som en tematisering af en særegen tilknytning til kongen og ikke som offentligretlig i moderne juridisk forstand. Der er tale om regelmæssige transaktioner af enten penge, arbejder eller naturalier, som historikeren retrospektivt kan tematisere samlet grundet deres institutionelle tilknytning til kongemagten. Definitionen er central, fordi der ved siden af skatterne var lignende transaktioner knyttet til samfundets øvrige eliter, eksempelvis landgilde til de privilegerede og tiende til gejstligheden.³

Den forskningsmæssige tematisering af forskellene på ”private afgifter” knyttet til jordherrerne og ”offentlige skatter” knyttet til kongen synes etableret i William Christensens *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* (1903).⁴ I værket fremstiller Christensen en samlet syntese for indretningen af senmiddelalderens administration og det komplicerede samspil mellem deres forskellige delelementer; f.eks. mellem konge og lensmand og mellem ”skatter” og ”afgifter”. Fra en institutionel vinkel er der bestemt tale om en meningsfuld adskillelse.

Alligevel foreslår nærværende artikel et alternativ til denne adskillelse og præsenterer en fortolkning af de ”private afgifter” og ”offentlige skatter” som udtryk for den generelle økonomiske bevægelse fra bønder til øvrighedsmagter. By-skatterne står ubehandlede i artiklen, selvom man formodentlig kunne foretage en lignende analyse af disse.

Artiklen er opdelt i fire afsnit. I første afsnit analyseres skatteterminologien i periodens diplommateriale. Dette eksemplificerer den praksis, der blev anvendt til at beskrive skatte- og afgiftsforhold. Man kan med rimelighed antage, at sprogbrugen afspejler samtidens forståelse af de økonomiske forhold. I andet afsnit suppleres argumentet med en form- og layoutanalyse af et senmiddelalderligt regnskab,⁵ fordi bureaukrati og centralisering kan belyses gennem regnskaber, og her er regnskabernes layout et emne, der ikke før er berørt i særlig grad. Her-

2 Danstrup (red.), et al., 1956–1978, bd. 15, s. 413–415.

3 Danstrup (red.), et al., 1956–1978, bd. 10, s. 204–207.

4 Jf. værkets første ord: ”I det 15. Århundredes Danmark var det, ligesom Tilfældet er i Nutidens, Kongen, der var i Besiddelse af den øverste administrative Myndighed. En uanfægtet Besiddelse var det ganske vist ikke, idet Rigsrådet i flere Henseender stræbte efter at gøre sin Indflydelse gældende også på dette Område; men i øvrigt lå Rigets Administration i Kongens Hænder, og han udøvede den gennem forskellige Embedsmænd, hvad enten nu deres Forretninger omfattende hele Riget eller kun en begrænset Del deraf” (Christensen 1903, s. 1). Christensens analyse forudsætter et ordnet, strukturelt og administrativt sammenhængende rige. Se desuden Skyum-Nielsen 1955, s. 54–71.

5 Se desuden Ladefoged 2016, særligt s. 5–7, 17–21.

efter følger en diskussion af samfundets bureaukrati; hvad man ville med det, og hvor omfattende det var. Formålet er en nuancering af de to strukturelle masser ”bønder” og ”øvrighedsmagter”. Fokus er på eliten i tredje afsnit, mens det fjerde fokuserer på fæstebønder og selvejere.

Indledningsvis gives dog et praktisk eksempel på, hvorfor og hvornår et alternativ til Christensens institutionelle skattedefinition kan være anvendelig. Desuden gives en introduktion til den forskning, der har inspireret artiklen.

Et praktisk eksempel – og en alternativ forståelse

Nils Hybel og Bjørn Poulsen diskuterer i kapitlet *Rural Levies and Royal Finances*⁶ i *The Danish Resources c. 1000-1550* hvilken type ressource *skat* var i middelalderen. Til dette anvender de en kombination af kilder, der er atypisk, fordi både ”skatter” og ”private afgifter” inddrages parallelt. I værket fremstår det som en åbenbar gevinst, da det giver dem mulighed for at belyse landsbysamfundets gradvise overgang fra tribut-baseret høvdingekultur med tvangsarbejde til senmiddelalderens ordnede skatteindkrævning. Det viser en strukturel økonomisk bevægelse fra bønder til øvrighed.⁷ Dette bryder med den adskillelse mellem ”privat” (afgift/rente) og ”offentlig” (skat), som Christensen introducerede. Derfor er det ikke overraskende, når dette metodiske greb kritiseres af andre forskere. Carsten Jahnke skriver således i sin anmeldelse af værket:

”Dog snubler forfatterne over de samme problemer som deres forgængere: at det er meget indviklet at skildre udviklingen af de forskellige typer afgifter, gaver og andre ting, kongen må og kunne kræve. Forudsætningen for at kunne løse opgaven må være en klar og logisk definition af selve skattebegrebet, men dette bliver forfatterne os skyldig”.⁸

Jahnkes kritik er todelt. For det første er den middelalderlige skatte- og afgiftsterminologi mangfoldig og ikke altid indlysende. Hvis det er muligt at lave en overskuelig, logisk og transparent fremstilling heraf, er det endnu ikke lykkedes. For det andet kritiseres forfatterne for at supplere kilder fra åbenlyse skattekontekster, dvs. penge til kongen og riget, med kilder fra private afgiftssystemer, såsom tiende, bispegaver og fæstebøndernes landgilde.⁹ Metoden tillader imidlertid interessante indblik i samfundsudviklingen. Indblik, der ellers overses grundet

---

6 Hybel og Poulsen 2007, s. 299–379.

7 Hybel og Poulsen 2007, s. 299–317.

8 Jahnke 2008, s. 199.

9 Se desuden Retsö 2017, hvor et lignende metodisk valg er foretaget.

Olaus Magnus: Historia de Gentibus Septentrionalibus, bog 8, kap. 27.

Olaus Magnus' billedtekst lyder: "De tyrannica feueriate & eactione præfactorum" [Om fogedernes hårdhed og udnyttelse (egen oversættelse)]. Man skal selvfølgelig være kritisk over for Olaus Magnus' udsagn, da han havde en tydelig politisk-polemisk dagsorden og hertil desuden ikke illustrerede hverdagens skatteopkrævning, men derimod de danske embedsmænd under Erik af Pommern. Disse er berygtede for deres hårde fremfærd, som blev legitimeret af et akut behov for penge til at dække udgifterne fra Kong Eriks krig med Holstenerne, 1416–1423 og 1426–1436. Den hårde beskatning foranledigede store protester i Sverige og mundede bl.a. ud i Engelbrektoprøret.¹⁰ Til trods for disse forbehold står én pointe dog tilbage: Skatteinddrivning var ikke altid lige nemt og kunne i praksis afføde alvorlige konflikter.

periodens kildeknaphed.¹¹ Derfor er metoden heller ikke kun relevant for Hybel og Poulsen, men er en grundlæggende problematik, der bør overvejes af alle, der har interesse i samfundets udvikling i perioden.

At alle afgifter til øvrighedsmagterne kan ses som én samlet økonomisk bevægelse fra bønder til elite, er foreslået for det senmiddelalderlige Normandiet af Guy Bois i *The Crisis of Feudalism* (1984). Bois tolker skatte- og afgiftssystemer som en to-kars-model, fremfor som isolerede og uafhængige.¹² Hermed forstås, at hvis den ene faldt, steg den anden, og omvendt. Skat og afgifter gjorde indhug i samme økonomiske grundlag, nemlig bønderne, og var derfor parallelle "kar". Bois selv ser sit værk som et opgør med den franske institutionelle skatteforskning:

"The historian, riding the wave of seigneurial documentation, thus tends to be caught in two sorts of error: he ascribes to the seigneurial economy

¹⁰ Larsson 1984, s. 114–118; Retsö 2017, s. 440.

¹¹ Hybel og Poulsen 2007, s. 299–322.

¹² Bois 1984, s. 181–182, 224ff, 260, 393–399.

a more important place than is appropriate; he assimilates only the legal aspects of peasant life”.¹³

Helt så konfliktorienteret er der vist ingen grund til at være med hensyn til den danske forskning. I stedet synes der at være en pointe i at se to-kars-modellen som et supplement til belysning af fænomenet ”skat”, der trods alt rummer både juridiske, institutionelle, økonomiske, kulturelle og sociale aspekter.

I. Terminologien

Som Jahnke nævner i sin anmeldelse af Hybel og Poulsen, er terminologien, der blev brugt om skatter og afgifter i middelalderen, mangfoldig. Af de mest gængse udtryk kan man opremse ”stud”,¹⁴ ”inne”,¹⁵ ”ægt”,¹⁶ ”pagt”, ”midsommergæld”, ”jordskyld”, ”toftegæld”, ”arnegæld”,¹⁷ ”beder” og ”landehjælp”,¹⁸ mens eksempelvis ”setgærd”,¹⁹ ”førlov”,²⁰ ”kværsæde” og ”kongestol”²¹ sjældnere benyttes. Den mest udbredte tolkning af udtrykkene er, at de var baseret på en form for etableret system, hvor hvert udtryk rummer nuancer og gradforskelle, der i de fleste tilfælde ikke er tilgængelige for historikeren.²² Terminologien analyseres altså normalt ud fra en antagelse om, at hvert enkelt udtryk eksisterede isoleret og refererede til ét specifikt skattefænomen. Der er derfor også mangfoldige diskussioner om, præcis *hvilke* betydninger forskellige udtryk havde. Dette kan dog ikke gøres konsekvent, så man medregner også undtagelser i form af enkelte skatte- og afgiftsfænomener, der forstås som forhandlede – eller pålagte – afløsninger: dvs. arbejdspligter fremfor skatter eller afgifter.²³ Men selv i denne optik forstås afløsningerne som fastdefinerede fænomener. En illustration heraf ses

---

13 Bois 1984, s. 137.

14 Venge 1999, s. 9.

15 Christensen, W. 1903, s. 420.

16 Danstrup (red.), et al., 1956–1978, bd. 15, s. 414.

17 Christensen, W. 1903, s. 571ff; Venge 2004, s. 116.

18 Erler 1971, s. 347–348 (”bede”); Venge 2004, s. 409.

19 GJT, nr. 23. Setgærd er blot et andet ord for leding, jf. Bøgh 2007, s. 131; Christensen, W. 1903, s. 504ff.

20 Erslev 1909.

21 Poulsen 2003, s. 616–617.

22 En anden mulighed synes oftest repræsenteret ved fravær. Således finder man i Erhvervsarkivets *Regnskabshistorie* kun 2 siders indføring i den middelalderlige regnskabsføring i Europa, mens den danske udvikling fra middelalderen til 1850 symptomatisk tager udgangspunkt i folketællingen fra 1769 og Christian IV’s Store Reces af 1643 (Jensen, Liljegren og Tarbensen 2010, s. 14–16, 67–71).

23 Jf. ledingspligtens afløsning til skat i 1100-tallet (nedenfor) eller Christensens diskussion af gengærd og nyopfundet ægt (Christensen, W. 1903, s. 563–570). Se desuden Hedegaard 1985, s. 38ff.; Hybel og Poulsen 2007, s. 302ff; Lind, Jensen, Jensen og Bysted 2004, s. 135–136; Lund 1999, s. 383; Venge 1999, s. 13.

i skatten "leding". Den omtales første gang i vikingetiden som krigstjeneste, altså befolkningens pligt til at stille i kongens hær. Senere blev den omlagt til en fast afgift – sandsynligvis omkring midten af 1100-tallet,²⁴ måske ved Rügentogtet 1168.²⁵ Med indtægten fra ydelsen "leding" kunne kongen betale for udrustningen af professionelle krigere.²⁶ Herved var ledingen en skatteinstitution i egen ret; ét begreb, der dækkede over ét skatteforhold. Lignende afgrænsede definitioner er givet for alle skatteudtrykkene.

Problemet er imidlertid, at hvor ordet leding har en tydelig kontekst og udvikling, der kan klarlægges, er dette sjældent tilfældet med de øvrige udtryk. Eksempelvis defineres kværsæde til at være det samme som leding i de år, hvor denne blev ydet som skat. Ordet leding tjente herved kun som begreb for bøndernes aktive krigsindsats.²⁷ Forestillingen er således, at man havde forskellige ord for ydelsen leding, når denne blev ydet som enten krigstjeneste eller som rede penge. Niels Lund påpeger som argument for dette, at "man ikke kan lokalisere kværsædeområder eller adskille dem fra ledingsområder",²⁸ altså at områderne er de samme, og begge udtryk refererer til (evt. afløst) krigstjeneste. Derfor konkluderer han, at de må være forskellige af tekniske årsager: Ét ord, når leding var reel tjeneste, og ét ord, når det blev ydet i penge. Dette er dog usandsynligt, da ledingstjenesten bestemt var afløst i senmiddelalderen, hvor begge ord endnu benytttes. En mere simpel og plausibel forklaring er derfor, at der blev brugt to forskellige ord for den afløste leding: Kværsæde og leding må herved være samme,²⁹ i hvert fald i senmiddelalderen. I et rigsregnskab fra 1525 kan man desuden se, at ordet kværsæde ("querst"), kun forekommer i herreder, hvor ordet leding ikke benyttedes.³⁰ Alt andet lige er det følgelig mere sandsynligt, at ledingens juridi-

24 Den første omtale af ledingstjenesten omlagt til pengeafgift er fra 1157–1164. I 1241 er denne systematiseret i Jyske lov (Hybel og Poulsen 2007, s. 304).

25 Malmros, in press. Jeg takker Rikke Malmros for at have delt manuskriptet til et længere og overordentligt grundigt arbejde om leding og bønder i Valdemartidens Danmark.

26 Arup 1925–1955, bd. II, s. 52; Venge 1999, s. 13; Hybel og Poulsen 2007, s. 302–304; Lind, Jensen, Jensen og Bysted 2004, s. 135–136; Hedegaard 1985, s. 38ff.

27 Lund 1999, s. 385. Spørgsmålet knytter sig tæt til en endnu igangværende diskussion om, hvorvidt ledingen blev fuldstændigt afløst i 1100-tallet.

28 Lund 1999, s. 383.

29 Om end man sandsynligvis korrekt kan antage, at man i vikingetiden/tidlig højmiddelalder har kunnet skelne kværsæden (retten til at blive hjemme) fra ledingen (krigstjenesten), jf. Poulsen 1995, s. 108.

30 KCGR, s. 353–354. Godt nok var der også flest selvejere i Jylland på reformationstiden (Bøgh 2007, s. 122), men dette afhjælper ikke problemet med, at terminologien ikke forekommer klar. Tvært imod.

ske terminologi, udbredelse og afgrænsning ikke var fuldkommen fastlagt.³¹ Af samme grund kan den mangfoldige skatteterminologi også tolkes modsat: at der ikke var et homogent og gennemtænkt system.

Dette illustreres i et skøde fra perioden 1525-1530 på seks fæstegårde. Heri lyder det, at hver gård i "skyld" (landgilde) årligt skulle udrede "3 ørte [ørtug] korn, 2 pund smør, 1 sk gæsteripenge, 1 skovsvin, med andre småbede, hvoraf tilhørte ham den halve part".³² Ordet "småbede" er interessant, da skatten "bede" defineres som kongemagtens hyppige ekstraskatteudskrivelser fra 1300-tallet og frem.³³ De "var noget, kongen skulle anmode andre om, [og derfor] kaldes de på latin precariæ, [eller petitio]³⁴ på dansk beder".³⁵ Skatten "bede" burde altså ikke optræde i et fæstebrev, der – i mangel af bedre ord – kan beskrives som en privat lejekontrakt. Hvis terminologien var fastdefineret, og hvis man i øvrigt skelnede mellem skatter og andre ydelser, burde udtrykkene ikke optræde i andre sfærer end deres egen. For bederne er dette dog allerede bemærket i forskningen, hvor det fremgår, at alle jordejere, kunne bede deres undergivne om ekstraafgifter, både i penge og naturalier.³⁶ Man kan herved ikke se en tydelig forskel på bedens tilhørsforhold ved enten konge, aristokrati eller gejstlighed.

På den anden side skal det bemærkes, at udtrykket bede i kongelige opkrævninger optræder mindre hyppigt op mod 1400-tallet, hvor det dels erstattes og dels suppleres med "landehjælp". En hjælp, altså skat, kongen skulle have fra befolkningen. Men på trods af denne sproglige ændring betragtes beden og landehjælpen i forskningen som strukturelt samme skat, dvs. ekstra(ordinær)skatten, "fordi hver udskrevet skat i parlamentarisk forstand udgjorde et brud på den etablerede samfundsorden".³⁷

Den sproglige glidning fra bede til hjælp ses imidlertid kun i kongens ekstraskatter. Alt efter hvilken rolle, man tilskriver kronologien, kan dette tale for en vis grad af adskillelse: Ovennævnte fæstebrev benytter ordet bede efter kongemagtens overgang til landehjælp. Herved kunne man tænke, at aristokratiet overtog en delvis forladt, men velkendt, skattejuridisk terminologi. Særligt fordi

31 Terminologiforvirringen genfindes i Mikael Venges skatte-monografier for tiden frem til 1536 (Venge 2002; Venge 2004). Her benytter han skatteterminologien, som om den var specifik og afgrænset, mens han sjældent giver egentlige definitioner (hvilket netop er Jahnkes kritik af både skatteforskningen i almindelighed og Hybel og Poulsen i særdeleshed). Snarere tværtimod. Han påpeger bl.a., at inne, der oprindeligt var arbejdspligt for kongen, også bruges i betydningen "at yde skat" (Venge 1999, s. 13).

32 DH, s. 220 (1525-30), se desuden s. 185 (8. februar 1514), samt DHD, nr. 163 ("som giver 6 pund i årlig skyld tillige med andre afgifter (bedhe)", s. 172).

33 Jf. bl.a. ordforklaringen til Venges skatte-monografi for senmiddelalderen: "Bede: 1300-tallets ekstraordinære skat, bevilget på tinge" (Venge 2004, s. 409). Se desuden Poulsen 2003, s. 513.

34 Bosl 1994, s. 43.

35 Danstrup (red.), et al. 1956-1978, bd. 15, s. 416

36 Bosl 2014, s. 43, 45, 48; Erler 1971, s. 346-348.

37 Venge 2004, s. 264.

aristokratiet i perioden ikke benyttede landehjælp på samme måde som bede. Dette ville dog heller ikke give meget mening, da aristokratiet netop ikke skulle bruge *landehjælp*. Ordet ”hjælp” ses imidlertid heller ikke ved aristokratiet, selv om denne korte form findes i kongelige skrivelser.³⁸ På den anden side havde kongemagten heller ikke fuldstændig bortkastet ordet bede i 1400-tallet, jf. ”Vi Christoffer konge har oppebåret af Otte Nielsszøn [...], hvilke han har oppebar [...] på vore vegne af vor bede og hjælp”.³⁹ Konklusionen må være, at kongens officielle skatteterminologi for beden ikke var forskellig fra aristokratiets formodede private terminologi for afgifter.

Udover dette kan man i fæstebreve finde udtryk som ”andre småskatter”.⁴⁰ Her bliver det interessant, fordi fæstebønderne ikke burde kunne give skat, men derimod afgifter (landgilde, jordleje osv.). En lignende terminologisk sammenblanding ses i fynboernes erklæring i Vendsherred 1440. Her lovede bønderne med ”en samled [hånd, at] the rethelighe there arlige schat vtgiue there husbonde hwert aar.”⁴¹ Skat bruges unægtelig i betydningen landgilde. Fæsterne skyldte altså deres herremænd skatter. Hertil må man overveje, at småskatterne og bederne netop omhandlede udefinerede ydelser, altså jordejerens ret til at indkræve (ekstra) afgifter, hvis behovet opstod. Retten til dette formuleres også i fæstekontrakter som ”annen thienstæ”.⁴² I praksis ses herved tre forskellige udtryk, der alle henviser til samme afgiftspraksis, nemlig retten til at pålægge de undergivne yderligere og udefinerede afgifter, uagtet om man var konge, privilegeret eller gejstlig.

Man må dog bemærke, at omtalen af ”skat” og ”bede” i de ovenfor diskuterede fæsteaftaler relativiseres som hhv. *småskat* og *småbede*. Heri anes muligheden for en forskel mellem kongens skat og jordejernes landgilde: Omfanget. Det er dog tvivlsomt, om dette skyldes institutionaliserede bestemmelser. Snarere kom kongens særposition nok af omfanget af hans jordbesiddelser: Kongen var indiskutabelt senmiddelalderens største individuelle jordejer⁴³, og som Erik Ulsig konstaterer, ”besiddelse af jord var grundlaget for rigdom, magt og ære i

38 F.eks. rep. I nr. 7639.

39 Rep. I nr. 7639. Se desuden Rep. II nr. 933.

40 DHD, nr. 160, 167, 173, samt Helligåndskapellets ejendomme s. 123.

41 Jahn 1835, s. 511–513 (nr. 15).

42 GD, 2. rk., bd. II, s. 161–162.

43 Ved middelalderens slutning nåede krongodset sandsynligvis sit højdepunkt (før det ved overtagelsen af bispegodset ved reformationen nåede op på 44 % af riget) på maksimalt 10–12 % af riget. Før havde det ligget på omkring 5 % (Rasmussen 1994). Selvom dette kan synes beskedent, må man huske, at godset kun var underlagt én persons autoritet, hvorved det stadig gjorde kongen til storgodsejer sammenlignet med de aristokratiske slægter og bisperne.

middelalderen”.⁴⁴ Hertil må man forvente, at kongen ydermere fik legitim magt gennem sin militære kapacitet.⁴⁵ Derfor havde majestæten betydning og mulighed for at indtage en særegen forhandlingsposition over og over for det øvrige samfund. Denne position tillod, at han kunne fastsætte regler og bestemme i højere grad end de øvrige jordejere, men hans magt udsprang fra samme logikker og autoritet som disses.⁴⁶

Terminologien var således sammenblandet og uden tydelige markeringer af, hvorvidt en given skat/afgift tilkom kongens offentlige skatter eller jordejernes private afgifter. Dette indikerer en sproglig homogenisering af de ”indkrævende aktører”, det vil sige gejstlige, privilegerede og konge i den foreslåede to-kars-model. Et realøkonomisk eksempel på dette findes desuden i selve årsagen til, hvorfor bederne, altså ekstraskatterne, overhovedet blev nødvendige: I begyndelsen af 1300-tallet overgik mange bønder til fæste,⁴⁷ hvilket gjorde indhug i kongemagtens indkomstgrundlag og skabte forudsætningen for adelsgodset. Overgangen til fæste blev stoppet, delvis ved lov og delvis ved et nedsat skattetryk på selvejere.⁴⁸ For at dække det mindskede beskatningsgrundlag (færre selvejere) blev de landsdækkende ekstraskatter introduceret. I 1300-tallet, hvor disse betegnedes beder, blev de udskrevet næsten årligt, og i 1400- og 1500-tallet, hvor de kaldtes landehjælp, blev de udskrevet hvert andet eller tredje år.⁴⁹ Selvejernes overgang til fæste vidner direkte om et dynamisk felt mellem skat og landgilde (de to ”kar”) og deres generelle position over for de ”indkrævende” samfundssegmenter.

Endelig skal det bemærkes, at selve den observation, at det kan være problematisk at adskille skat og afgift institutionelt ud fra terminologien, ikke er ny. Således bemærkede Kristian Erslev samtidig med William Christensen, at ”man brugte de samme Udtryk om den offentlige Skat og den private Landgilde og kun-

44 Ulsig 1968, s. 9. Ulsigs karakteristik er nuanceret af Dahlerup, der udvider tanken ved at tage højde for titler og embedsbesiddelse (Dahlerup 1971, s. 74). Hertil kan man dog spørge, om titler- og embedsbesiddelse reelt fulgte omfanget af godsbesiddelse? Dahlerup tager bl.a. for givet, at ridderne nødvendigvis hørte til i aristokratiets top. Knud Prange har kritiseret både Ulsig og Dahlerup ved at påpege, at ridderne kunne være fattige, samt at vurderingerne af godsbesiddelse er kvantitative og tager udgangspunkt i antallet af ejede gårde. Gårde, der naturligvis kunne have forskellig størrelse og ligge på jorder af forskellig bonitet (Prange 1988, s. 202). Mod dette må man dog overveje, om ejerskab af f.eks. 300 gårde (definitionen af magnaterne, dvs. højaristokratiet), uagtet deres størrelse og jordbonitet, skal ses som udtryk for stor rigdom.

45 Poulsen 2011, s. 282.

46 I hvert fald i udgangspunktet. Man må være sig bevidst, at fordi middelalderens primære kilde til legitime krav var hævd, blev kongens militære og jordbesidderske magt ”blot ved tidens gang, [...] forvandlet til ret” (Skyum-Nielsen 1955, s. 91). Hvad der i udgangspunktet var magt baseret på elitens generelle logikker, må derfor med tiden have kørt ud på et parallelt – men bestemt beslægtet – spor.

47 Dahlerup 1989, s. 19ff; Hertz 1978, s. 88–89; Hybel 2017, s. 255; Poulsen 2007, s. 391.

48 Bøgh 2007, s. 140; Christensen, W. 1903, s. 526.

49 Venge 2004, s. 301.

de aabenbart ikke se synderlig Forskel paa dem”.⁵⁰ Kristian Erslevs udlægning er således den samme, som her foreslås: Man må tage terminologien som udtryk for en samlet opfattelse af øvrighedsmagterne. Det samme ses i Otto Brunners karakteristik af skattesystemet i de tyske stater, at ”So viele Herrschaftsverhältnisse bestehen, so vielen Steuerarten wird man unterschieden können.”⁵¹ Der var altså lige så mange skattetyper, som ”herskabstyper”, dvs. der var ingen ensartethed og styring af skattesystemer og følgelig ingen klar adskillelse af private afgifter og offentlige skatter. Det er påfaldende at se denne tendens i ældre forskning, da man i Hybels noget yngre *The Nature of Kingship* (2017) ser det modsatte:

”In addition, the medieval terminology was far from consistent. In stateless societies, such as the medieval, the distinction between private and public sphere was inherently vague [...] Still, we have indications of an awareness of this difference at an early point of time. In a passage in the Old English poem Beowulf, a distinction was made between ownership of land and what belonged exclusively to the king, namely the territory of the realm”.⁵²

Det er mærkværdigt, at Hybel bemærker terminologien og alligevel afviser det udsigelsespotentiale denne har til fordel for Beovulfkvadet. Særligt fordi det ikke er overbevisende eller logisk, at et tidligt middelalderligt engelsk digt kan gøres til repræsentant for en dansk middelalderlig forståelse af begreberne privat og offentlig eller til argument for en institutionel adskillelse heraf.⁵³ Slet ikke når det sker i opposition til egentligt diplommateriale. Min pointe er imidlertid ikke, at al forskning baseret på en institutionel adskillelse skal forkastes. Denne vinkel er et relevant analytisk greb, hvis man vil belyse konge- og centralmagts udvikling. Derimod bør man være opmærksom på, at terminologien giver indblik i et samfund og en skattekultur, hvor kongen som strukturel økonomisk institution var sammenlignelig med de andre øvrighedsmagter: De var alle ens om at være modtagere af skatter/afgifter.

50 Erslev 1896, s. 197. Læs desuden Astrid Friis' kritiske gennemgang af administrationen af de danske statsfinanser forud for Christian III (Friis 1942).

51 Brunner 1965, s. 273. Dette forhold kan til dels også hævdes i dansk kontekst, jf. Poulsen 1955, s. 101.

52 Hybel 2017, s. 222.

53 Bemærk desuden at opdelingen af ”private” og ”offentlige” sfærer i økonomisk og lovgivningsmæssig henseende i international forskning først ses som en ambition fra 1600-tallet og en realitet fra 1700-tallet, da adskillelsen forudsætter en proto-moderne stat for at kunne konceptualiseres (Tamanaha 2008, s. 380–381).

II. Regnskaberne

Ser man på periodens regnskaber, vil man opdage, at der ikke kan have eksisteret nogen konsensus omkring, hvad der kvalificerede et sådant. Dertil er forskellene for markante. Man kan f.eks. betragte regnskabet for Malmø 1517-1520, der symptomatisk er udgivet og kendt som "Lyder van Fredens kæmnerregnskab".⁵⁴ Det tager altså navn efter regnskabsholderen Lyder van Freden fremfor efter dets geografiske tilhørsforhold. Dette gør det, fordi den personlige dokumentationspligt og -evne stod centralt i perioden. Grethe Jacobsen, der har diskuteret regnskabet, karakteriserer derfor heller ikke overraskende regnskabet som et resultat af "den omhyggelige og samvittighedsfulde Lyders embedsperiode."⁵⁵ Regnskabet forstås som både tidstypisk og exceptionelt, fordi, som Jacobsen skriver, "at det var en fleksibel administration".⁵⁶ Regnskaber som Lyder van Fredens, med en koncis opstilling og en gennemskuelig struktur, giver let indtryk af, at perioden havde en velfungerende administration. Administrationen i Malmø og de andre købstæder var nok også ganske effektiv,⁵⁷ men ikke på grund af centraladministrationen og statsbureaukratiet. Der findes nemlig tilsvarende eksempler på ganske rodet "officiel" regnskabsførelse. Sådant et findes i Niels Clementsens gældsbog.⁵⁸ At kilden her tager navn efter forfatteren er logisk, da der er tale om en privatpersons regnskabsføring og optegnelser over debitorer. Når den alligevel er interessant i denne sammenhæng, er det fordi Clementsen ikke blot var aristokrat, men også skriver for Kong Hans og senere landsdommer.⁵⁹ I kraft heraf er det en rimelig formodning, at han havde kendskab til embedsværket og administrationen – herunder den praktiske regnskabsføring – og at han herfra kunne kopiere systemer og arbejdsgange for at lette sin egen regnskabsføring. Alt andet lige må man formode, at orden i egne regnskaber var ønskeligt.

Alligevel er regnskabet mildest talt en gang rod. Selvfølgelig kan man hævde en vis orden, da det er topografisk inddelt i 35 forskellige jyske herreder,⁶⁰ men længere går strukturen ikke. I den første del (1500-1504) nævnes først Ny sogn uden angivelse af dato eller år.⁶¹ Herefter følger Gammelsogn "anno 1500", så Ringkøbing "anno domini", antageligvis også år 1500, herefter Ringkøbing "anno domini 1502",⁶² efterfulgt af fire sogne uden årstal.⁶³ Man kunne formode, at

54 Jf. LFK; Jacobsen 1985.

55 Jacobsen 1985, s. 222-223.

56 Jacobsen 1985, s. 236.

57 Se Jacobsen 1985.

58 Kilden er optrykt i Secher og Thiset 1886-1888, s. 199-251.

59 Secher og Thiset 1886-1888, s. 196.

60 Madsen 2006, s. 112.

61 Secher og Thiset 1886-1888, s. 199.

62 Secher og Thiset 1886-1888, s. 202.

63 Secher og Thiset 1886-1888, s. 204-206.

disse var fra 1502, men de efterfølges af to topografisk ubestemmelige gældsposter fra "1500 primo".⁶⁴ Her er gældsbogen altså tilbage i år 1500. Så No sogn år 1502 efterfulgt af fem sogne uden angivelse af årstal før den næstsidste gældspost dækkende Rind sogn "anno domini 1500".⁶⁵ Den sidste gældspost i regnskabets første del omhandler 17 skyldnere, "Debitores anno domini".⁶⁶ Hvilket år, der her er tale om, nævnes ikke. Denne sammenblanding af topografi og kronologi er gennemgående i alle gældsbogens dele. Udover en uordentlig opstilling skelner gældsbogen heller ikke mellem, hvilke typer af indtægter der er tale om: Seks mark for salget af en hest til en rådmand i Viborg⁶⁷ står mellem indtægterne fra gæsteripenge i Clementsens len,⁶⁸ og hvad der ser ud til at være sagefaldsindtægter (dvs. penge fra bøder): "Christiern Morthenssøn i Eyssing 10 marck penninghe for thee herwerckæ [hærværk], her Iens Christiernssøn lodt komme hannum offwer".⁶⁹ Også indfæstningsbeløb optræder i gældsbogen.⁷⁰ Det er simpelthen én oversigt over hele Niels Clementsens debitorøkonomi uden skelnen mellem offentlige og private systemer; indtægter står slet og ret som indtægter. Her er vi tilbage ved artiklens hovedpåstand om to-kars-modellen. Niels Clementsens gældsbog viser tydeligt en mand, der ser sin økonomi under paraplybegrebet "øvrighedsmagt", hvor der ikke skelnes mellem hans privatøkonomi, indkomstposterne fra hans administrative position (lenet) og penge/naturalier, han opkrævede på kronens vegne.

Når dette er bemærket om Niels Clementsens gældsbog, står spørgsmålet selvfølgelig tilbage om det var tidstypisk eller særegent. Modsat kan man f.eks. i lensregnskabet for Næsbyhoved 1502-1511 se et regnskab, der tydeligt adskiller bl.a. jord(leje)indtægter fra "øvrige indtægter".⁷¹ Pointen er imidlertid, at Niels Clementsens gældsbog er begge dele. Den illustrerer, at selvom man kan finde veludførte og systematisk opstillede regnskaber i perioden, eksisterede modsætningen også, tilmed blandt samfundseliten. Og det uden at det medførte administrative eller bureaukratiske problemer.

Udover den manglende standardisering af regnskaberne rummer enkelte regnskaber også store interne forskelle, f.eks. bruges der forskellige udtryk om samme fænomener. Bredden i regnskabernes udformning (og kvalitet) vidner om, at embedsværket og administrationen endnu var ved at blive etableret og følgelig stod svagt.⁷² Det er i hvert fald tankevækkende, at periodens mest komplette regn-

64 Secher og Thiset 1886-1888, s. 206.

65 Secher og Thiset 1886-1888, s. 206-208.

66 Secher og Thiset 1886-1888, s. 209.

67 Secher og Thiset 1886-1888, s. 209.

68 Secher og Thiset 1886-1888, s. 209.

69 Secher og Thiset 1886-1888, s. 218.

70 Se eksempelvis Secher og Thiset 1886-1888, s. 223.

71 NLR, 34, s. 277.

72 Se desuden Cole, in press.

skaber oftere findes i byerne, udarbejdet af købmænd,⁷³ end omkring kongen. Hermed ikke sagt, at både grundige og omfattende regnskaber ikke kan findes omkring kongen. Lensregnskab for Næsbyhoved er allerede nævnt, men også Claus Gjordsens registre fra formodentligt 1523-1525, hhv. *Slotsregisteret* (marts 1523),⁷⁴ *Lensregisteret* (1523-1524)⁷⁵ og *Registeret over kongeligt gods og rente* (1525)⁷⁶ illustrerer tydeligt dette.⁷⁷ Alligevel er disse ikke standardiserede.

Claus Gjordsens tre registre kan også belyse en anden vigtig pointe omkring senmiddelalderens administration. Selvom de er udarbejdet af samme forfatter inden for relativt kort tid, har de tydelige og påfaldende forskelle. Før det første er *Registeret over kongeligt gods og rente* mere detaljeret med en opremsning af hver enkelt skyldig gård i hvert af de opregnede len, 2.923 gårde i alt. Antageligvis er der tale om en opregning af kongens "strøgods", altså indtægterne fra de mindre len, der hverken var slotslen eller forpagtet til adelen.⁷⁸ Modsat dette registers originale 195 sider tæller *Slotsregisteret* blot 27 sider,⁷⁹ mens *Lensregisteret*, hvortil originalen er gået tabt, i moderne optryk omfatter 42 sider.⁸⁰ Alle tre registre blev udarbejdet for at få styr på finanserne efter Christian II's flugt og til dels for at understøtte Frederik I's krav om øget udbytte af lenene over for rigsrådet i begyndelsen af hans regeringstid.⁸¹ Men i disse processer udgør de forskellige led. *Slotsregisteret* er formodentlig lavet i forbindelse med Frederik I's hyldning. *Lensregisteret* blev antageligt udformet på samme tid, men først afsluttet efterfølgende.⁸² Modsat blev *Registeret over kongeligt gods og rente* forfattet efter Frederik I's magtkonsolidering og først efter en opfordring fra kancelliet til

73 For købmændenes – her de slesvigske købmænd – nidkære regnskabsføring se Stefan Pajung og Bjørn Poulsens diskussion af Flensborgkøbmanden Namen Jansens handelsnetværk og regnskabsbog (Pajung og Poulsen 2014, særligt s. 39–41).

74 NDM, bd. 6, XXXIV, s. 270–287.

75 NDM, bd. 6, XXXV, s. 288–330.

76 KCGR, jf. s. 17–18 for datering på samtlige af Gjordsens registre.

77 Bemærk dog, at Jahnke i sin anmeldelse er kritisk over for Ole Færchs udgivelse af regnskabet, der her anvendes. Faktisk så meget, at han konkluderer, at "alt i alt er udgaven videnskabeligt set noget nær ubrugelig" (Jahnke 2017, s. 273). Dog er næsten alle Jahnkes forbehold rettet mod fejltransskriptioner i udgivelsen, hvilket klart giver den en uhensigtsmæssig brug for filologiske studier. På den anden side ses Repertoriet ofte benyttet i forskningen, selvom ortografien heri er moderniseret og udjævnet af dets udgivere. På samme måde kan indholdet af Færchs udgivelse ligeledes anvendes. Slutteligt bør det dog bemærkes, at Jahnke opponerer mod den tilknytning registeret formodes at have til Claus Gjordsen, jf. "Man kan sagtens antage, at Gjordsen har kendt registeret, og man kan opstille den hypotese, at han har ladet det udfærdige, men slet og ret at kalde det hans register er at gå for vidt" (Jahnke 2017, s. 266). Denne indvending må man give Jahnke medhold i, men bemærk, at den ikke er aktuel for registerets tilblivelseshistorik, som den præsenteres her.

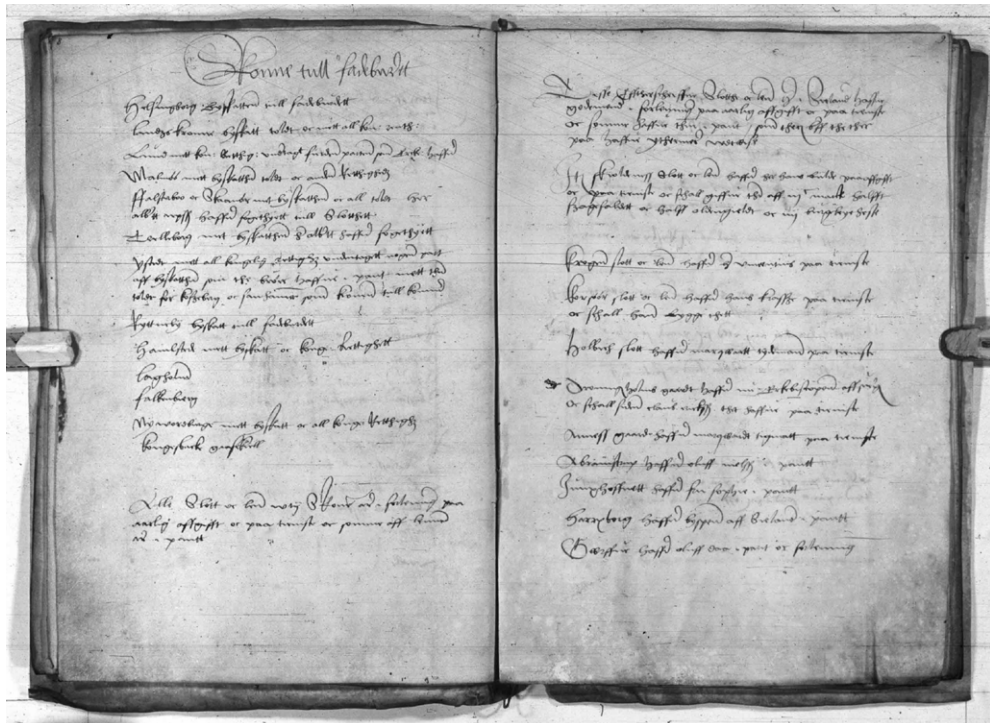
78 KCGR, s. 13–17.

79 SA. Kongens fadebursregnskaber (1521 – 1525).

80 NDM, bd. 6, XXXV, s. 288–330.

81 DM, 3:1, XIII, s. 136–139; Hybel og Poulsen 2007, s. 100–101.

82 KCGR, s. 17–18.

Side fra Claus Gjordsens slotsregister (1523). Som det fremgår, er regnskabet ganske nydeligt opstillet: Grundet Claus Gjordsens ordentlighed, forstås. Samtidig er forskellen fra den 329 år ældre *Pipe Roll* tydelig (nedenfor).

Foto: Arkivalieronline, Statens arkiver, København, Regnskaber 1433–1559, Kongens fadebursregnskaber 1521–1525, via www.sa.dk.

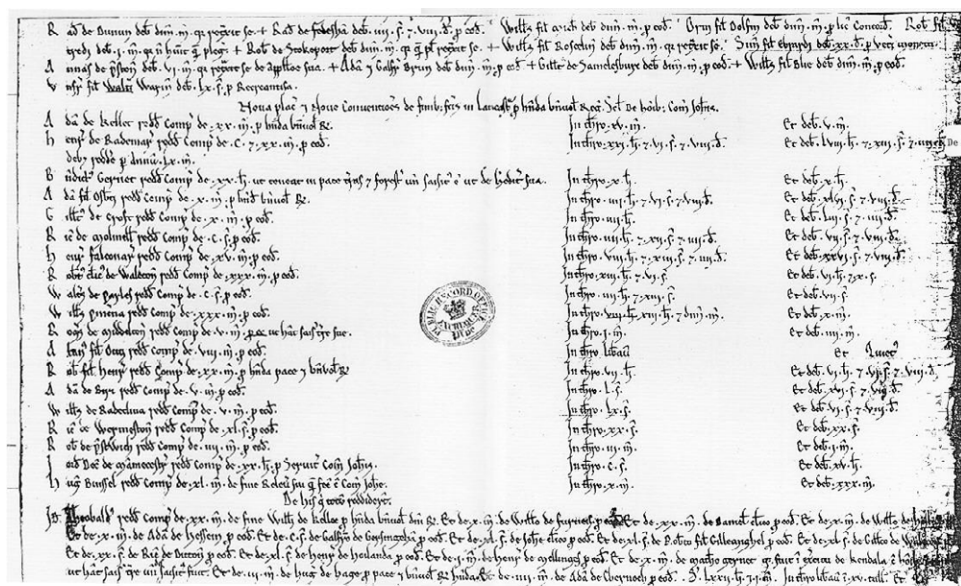
lensmændene om at indsende jordebøger og registre.⁸³ Alene det faktum, at man kan sammenkoble disse regnskaber med specifikke skrivelser og politiske situationer, giver tydelige indikationer om bureaukratiseringsgraden og embedsværket i perioden. Modsat hvad man f.eks. ser allerede i højmiddelalderens Englands årlige *Pipe Rolls*,⁸⁴ indsamlede man ikke jordebøgerne for at opdatere kancelliets eksisterende finansielle oplysninger, men derimod for overhovedet at etablere disse. Et vist bureaukрати kan herved ikke benægtes, men samtidig synes det at tale for, at slutningen af 1400-tallet og starten af 1500-tallet så hidtil usete centraliserings- og bureaukratiseringstendenser og ditto -ambitioner.⁸⁵

At 1500-tallets bureaukratiambition først var ved at tage moderne form ses slutteligt i den tætte forbindelse, der er mellem Claus Gjordsens tre registres udtryk, omfang og funktion. De blev forfattet på en bestemt måde og var orienteret

83 KCGR, s. 18.

84 Friis 1942, s. 2; Kypta 2014. Se desuden Venge 1995, s. 100.

85 Jf. desuden Poulsen 1997, s. 118 ("Accounts from medieval Danish demesnes are few. This to some degree reflects the fact that book-keeping and other aspects of documentation were slower to develop in Denmark"), eller Hybel og Poulsen 2007, s. 95ff, hvor det antydes at 1300- og 1400-tallets bureaukratisering primært foregik blandt gejstligheden, og at samme proces ved kongemagten først synes at kunne dokumenteres i 1500-tallet.

Side fra den årlige *Pipe Roll* fra 1194. Layoutet viser tydeligt, at dokumentet er opført med en fast, gennemtænkt og standardiseret struktur. Det er symptomatisk, at det i England allerede i 1100-tallet er en etableret del af embedsværket, mens noget lignende først ses i Danmark efter reformationen. De danske middelalderlige velordnede regnskaber kan krediteres til den enkelte skrifters kompetenceniveau; de engelske *Pipe Rolls* til bureaukratiet.

Foto: William Prestwidge, fra National Archives i Kew (reproduceret under Creative Commons Licens).

efter specifikke formål. Det samme kan konstateres for Lyder van Fredens og Niels Clementsens regnskaber, der tilsammen giver et væsentligt indblik i senmiddelalderens skattebureaukrati. Der var et embedsværk, men ikke ét, der var konstant funktionelt. Derimod blev det operationaliseret til bestemte formål. Af samme årsag var det relativt svagt, samtidig med at det kunne nå rundt i hele riget. Dette er også bemærket af Poulsen, der karakteriserer periodens administration som:

”en overgangstid, hvor staten fra at hvile i en ’husholderisk’ men uoverskuelig ’domæneøkonomi’ bevæger sig mod økonomi, hvor lenene var centralt registrerede og styrede, men hvor disse kun udgjorde en del af det økonomiske potentiale [...] Regnskabsopgørelsen giver os altså kun et øjebliksbillede af en struktur, der var i konstant forandring [...] I denne sammenhæng skal det blot erindres, at skattestaten – i Slesvig som andre steder – alment må ses på baggrund af netop de grænser, som den ’husholderiske’ senmiddelalderlige domæneøkonomi bød [...] I en stat, hvor en virkelig central forvaltning manglede.”⁸⁶

86 Poulsen 1990, s. 38–39, 51, 61. For begrebet domænestat se Petersen 1975; Poulsen 2012, s. 72–75.

Staten og statsadministrationen var på vej imod mere ordnede forhold, men langt fra i mål, og skattevæsenet var endnu i gang med at blive etableret i den tidlige moderne form, hvorfor det var en flersidet og til tider ulogisk størrelse.⁸⁷

III. Bureaukratiet⁸⁸

Ovenstående analyser af terminologi og regnskaber viser altså, at der i praksis var en opfattelse af øvrighedsmagterne som repræsentant for samme funktion: De, der indkrævede. Dette betyder imidlertid ikke, at der ikke var både tekniske og praktiske forskelle mellem disse. Et væsentligt levn til at studere disse forskelle er de kongelige kvitteringer for korrekt regnskabsaflæggelse⁸⁹ og skatteoppebørsel samt periodens regnskabsmateriale. De vidner om en tiltagende udskillelse af kongen fra øvrighedsmagterne. Starter vi ved skatteoppebørselskvitteringerne er disse interessante, da de både blev skrevet mellem skattepligtige og aristokrater⁹⁰ og efterfølgende mellem aristokratiet og kongen.⁹¹ De blev altså udformet i to led. Herved er de levn fra en proces, der dokumenterer skatternes bevægelse mod kongemagten: Et klart vidnesbyrd om dennes særposition.

Dokumenteringen af pengenes bevægelighed var essentiel for aristokratiet, der gennem lensmandsembeder nød godt af kongens skatter. I Valdemarstiden måtte ombudsmanden f.eks. beholde halvdelen af de opkrævede skatter, hvilket gav incitament for regnskabsføring. I 1200-tallet blev ombudsmændene erstattet af slots- og borgfogeder, der op imod senmiddelalderen blev til *lensmænd*.⁹² Under Erik af Pommern gik ekstraskatterne direkte til de aristokratiske lensmænd, fordi de ”antoges at anvende alle indkomne midler hertil [deres embede]”.⁹³ Dette ændrede sig i 1500-tallet, hvor lensmændene i tiltagende grad blev embedsmænd

87 Vogt 2014.

88 Mht. ”bureaukrati” bruger jeg her Max Webers definition af idealtypen ”det rationelle bureaukrati”. Dette er en etableret institution i formaliserede relationer med faste kompetencer, skriftlighed, adskillelse af privatliv og embeder, regelbaseret, regelmæssigt og med ret til magtudøvelse (Weber 1922, s. 126–130 (§4 og 5). Da der netop er tale om et ideal forstår jeg disse elementer som parametre, man kan undersøge nærmere og som selvsagt kan variere i omfang og udbredelse over tid. Således bliver spørgsmålet om bureaukrati ikke et enten-eller spørgsmål. Dog vurderer jeg, at et kvantificerbart kriterium for ”bureaukrati” må være forekomsten af overlevet skriftlig evidens for faste arbejdsgange og regelmæssig informationsudveksling om rutinemæssige forhold, eksempelvis systematiserede skatteindberetninger eller løbende opdaterede oversigter over rigets indkomst. Selvom der selvfølgelig også findes andre analytiske muligheder, jf.: Cole, in press.

89 GD, 2. rk., bd. II, 63; rep. I nr. 7895; rep. II nr. 98, 2447.

90 GD, 2. rk., bd. II, 178; rep. II nr. 113, 137, 931.

91 DCP nr. 84, 85, Missiver I nr. 36, 69, 106, 166; rep. I nr. 7659, 7666; rep. II nr. 138, 711, 933, 1197, 1209, 1210, 1226, 1286.

92 Orning og Poulsen, in press.

93 Dahlerup 1989, s. 76.

under kongen fremfor selvstændige aristokratiske aktører.⁹⁴ Én konsekvens var, at lensmændene skulle gøre regnskab for kongen som evidens for god embedsførelse. Dog var der tale om en langsom proces, der først tog form efter reformationen,⁹⁵ og desuden må man overveje, hvorvidt senmiddelalderens stigende dokumentation skete på lensmændenes foranledning (som personlig sikkerhed) eller på kongens (centralisering af administration).

På den ene side kunne lensmænd forfølges på tinge for utilstrækkelig regnskabsaflæggelse,⁹⁶ hvorfor de ganske sikkert havde en personlig interesse i at kunne fremvise bevis på deres uskyld. Der var ingen formelle krav til, hvordan dokumentationen skulle foregå. På den anden side er anklagerne for utilstrækkelig regnskabsaflæggelse levn til en embedsambition fra kongens side: Der skulle sættes skik på embederne gennem bureaukratisering.⁹⁷ De to muligheder udelukker dog ikke hinanden: Et krav fra kongen om skriftlige beviser på korrekt embedsførelse kan have affødt stigende interesse i regnskabsføring og -aflæggelse blandt lensmændene.⁹⁸ Dog må der være tale om en udvikling henimod middelalderens slutning, da kilderne herfra udtrykker en stigende tendens imod dokumentationspligt fra centralmagten. Denne tendens skal forstås i lyset af, at sen-

---

94 Erslev 1879, s. 39ff, særligt s. 44–46. Se desuden Netterstrøm 2012, s. 317–324.

95 Friis 1942.

96 Bisgaard 2014, s. 29–30.

97 Bjørn Poulsen antyder en sammenhæng mellem denne senmiddelalderlige tendens og Valdemars Jordebog (1231); at den senmiddelalderlige regnskabsopgørelse kan have "rødder" heri (Poulsen 1990, s. 62). Selvom begge tendenser udtrykker centraliseringsambitioner, tror jeg, at man skal være varsom med at se korrelation som kausalitet: Stats- og finanscentralisering gennem regnskabsopgørelser og -lister kan lige så vel - i både 1200-tallet og senmiddelalderen - have fundet inspiration i middelhavsområdet, Centraleuropa eller England. Dette forekommer endog mere plausibelt. Hertil skal man have in mente, at selvom Valdemars Jordebog udtrykker statsdannelsesambitioner, så er det mere sandsynligt, at dette var et (fejls)agent forsøg på etablering af en regnskabsførelsestradition end eksekveringen af en eksisterende tradition. Fraværet af opgørelser og regnskaber over rigets økonomiske forhold efter jordebogen antyder i hvert fald dette. For selvom man ser regnskaber som Valdemar Atterdags jordebog fra Odsherred bevaret i Roskildebispens Jordebog, 1370 (jf. Poulsen 1985), må hyppigheden af disse for senmiddelalderen karakteriseres som sporadisk, ligesom det må betones, at indholdet er regionalt (Jf. desuden Hybel og Poulsen 2007, s. 95–104, samt Venges karakteristik af Valdemar Jordebogens tydelige afhængighed af (overvejende ukendt) politisk kontekst (Venge 1995)).

98 I det hele taget skal periodens centraliseringstendens ikke blot tilskrives kongemagten, men nok ses som udtryk for en generel holdningsændring til statsdannelse og -styring i periodens slutning. Se f.eks. rigsrådets indstilling til Frederik I fra 1527, der resulterede i ensretning af tiendeydelsen, hvilket havde voldt problemer siden 1443 (Skyum-Nielsen 1955, s. 27–41).

middelalderens dokumentationspligt og bureaukrati var mangelfuldt.⁹⁹ Således pålagdes Mourids Nielssøn Gyldenstjerne i 1498 at skabe en jordebog over

”hwor meget hwer gard wed seg vdi Han herret om aaret oss plictig ær oc giffue skal til skat oc landgilde, oc hwat then heder til naffwenss som paa boer. Thi bedhe wii ether oc wele, at i strax lader giøre oc skriffue et register eller jordbog, ineholdende oc vdwisende, hwat oc hwor meget korn, smør, qweg, peninge, gyæss, hønss oc annet, hwat thet ær, som oss hwer gard ther i leeneta arligen giffue skal”.¹⁰⁰

Regnskabet eksisterede ikke – det skulle først laves, og det er usikkert, om det nogensinde skete. I fald jordebogen blev forfattet, er den ikke bevaret. Det modsatte gælder imidlertid for en folketælling i København, som Esge Bille blev pålagt i 1511.¹⁰¹ Begge arbejder beretter om en tydelig – og stigende – dokumentationsambition. Denne tendens kan tænkes at være startet tidligere, måske allerede fra Kong Hans’ regering (1483-1513), da Christian II’s flugt med statskassen og regnskaberne i 1523 efterlader et hul i kildematerialet, der giver plads til fantasien.¹⁰² Samtidig var de pålagte og udførte administrative opgaver ikke standardiserede, hvilket må være det bærende argument for, at embedsværket i perioden endnu var under definition og etablering.

Men hvad kan man udlede fra denne tiltagende tendens imod centralisering og bureaukrati? Jo, den sammenblanding af øvrighedsmagter, som skatteterminologien og regnskaberne antyder, var i senmiddelalderens slutning under opbrud på samfundsadministrativt niveau. Således eksisterede der mellem skatteindkræverne (øvrighedsmagterne) og kongen arbejdsgange, der skulle sikre pengenes bevægelse imod sidstnævnte; arbejdsgange, der i den praktiske administration medførte en forskel på kongens ”offentlige skatter” og øvrighedsmagternes ”private afgifter”. Det kan ikke fra analysen konkluderes, at denne praktiske administration rent kronologisk skal tidsfæstes til slutningen af middelalderen, da man

99 Dette er særligt tydeligt, når det betragtes i mødet med den tidlige renæssance. Udover Christian III’s generelle statsadministrative tiltag (Jf. Friis 1942) kan man f.eks. påpege retssagen mod Øresundstolderen Peder Hansen i 1548, der helt tydeligt illustrerer at Peder Hansens middelalderlige (og mangelfulde) toldpraksis ikke var tilstrækkelig i de nye tider (Enemark 1983). Se desuden Christina Lysgaard Mogensens ph.d.-afhandling *Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s land- og bylov (1522)*, der netop adresserer statsdannelse- og embedsambitionerne i Christian II’s lov, 1522.

100 Missier I nr. 192. En kort ekskurs tilbage til skatteterminologien viser i øvrigt, at kravet til Mogens Nielsen Gyldenstjernes jordebog omtaler disse som adskilte, jf. ”hwor meget hwer gard [...] om aaret oss plictig ær oc giffue skal til skat oc landgilde”, men at forskellen på disse ellers ikke behandles adskilt. Vel enten fordi forskellen var indforstået, eller fordi den var ligegyldig.

101 Missier I nr. 353. For tællingen se KD, I, nr. 197.

102 Dangstrup (red.), et al., 1956-1978, bd. 24, s. 260 (Riksråenskaper, Danmark); Hybel og Poulsen 2007, s. 100-101.

må formode, at monarkerne altid i et eller andet omfang havde behov for at få det, der tilkom dem. Man kan imidlertid fra på den ene side skatteterminologien, og på anden side øvrighedsmagternes begyndende systematiske fordeling og dokumentation, se, at senmiddelalderen var en periode, hvor der var forskellige opfattelser af, hvilke strukturelle ressourcer skatter og afgifter var, og at dette konstitueredes af, hvor de fysisk befandt sig. I første instans, hvor transaktionen var mellem det økonomiske grundlag, det vil sige bønderne, var interessen først og fremmest i transaktionen mod øvrighedsmagterne. Kvitteringerne mellem skatteopkrævere og bønder vidner herom. Med færdiggørelsen af denne transaktion kunne en mere kompliceret og bureaukratiseret behandling af ressourcerne tage form imellem øvrighedsmagterne. Kvitteringerne mellem kongens repræsentanter og kongen vidner om dette. I denne fase af ressourcernes bevægelse er det ikke meningsfyldt at betragte øvrighedsmagterne under ét. Når ressourcerne skulle fordeles, var der forskel på kongens rolle og den øvrige elite.

IV. Selvejere og fæstere

Selvom øvrighedsmagterne strukturelt kan forstås i samme funktion, skal man altså passe på ikke at reducere dem til én homogen masse. Når ressourcerne befandt sig i elitens hænder, var der en klar forskel på lensmand og konge. I dette afsnit er målet at fastslå en lignende intern nuance af artiklens anden strukturelle "masse", nemlig bønderne.

Man opererer traditionelt med to bondesegmenter i senmiddelalderen: Selvejere og fæstebønder. Forskellen på disse var, at hvor førstnævnte ejede deres jord og svarede skatter til kongen, lejede sidstnævnte den jord, de bearbejdede. Her ved var de skattefri, men skulle til gengæld betale en afgift, landgilde, til jordejeren. Man kan i lyset af den terminologiske analyse formode, at denne adskillelse af de to bondesegmenter er illusorisk, men det lader ikke til, at virkeligheden var helt så simpel. Det primære argument for adskillelsen findes i selvejerbøndernes pligt til at yde offentlige skatter, altså "inne", "stud" og "leding". Disse skatter anses for centrale, fordi ledingsskatten gav selvejerbønderne en aktiv rolle i rigets militærvæsen: De finansierede det.¹⁰³ At denne rolle ændrede deres selvforståelse bekræftes i diplomaterialet, eksempelvis i et påbud fra Kong Frederik I til skattenægtende nordjyske selvejerbønder i 1526:

"manne wore ock kronenns iordt eyere bønner vdi Nørre Iwtlanndt sidde offwerhørrige och ey ville vdtgiffue theris rette aarlig skatth, lanndtgiilde och andre tynghe [...] at naar szom bynderne haffue vdtgiffuitt theris le-

---

103 Arup, 1914, s. 80; Christensen, W. 1903, s. 422,w 498.

dinge, tha holdde the sziidenn hoss thennum alldt anddenn theris rette och aarlig vdtguffth”.¹⁰⁴

Efter at have betalt deres *leding* nægtede selvejerbønderne at betale de øvrige skatter, hvilke brevet omtaler som skat, landgilde, tyng og årlig udgift. Bemærk, at selvom samme terminologiske sammenblanding af skatter/afgifter, som blev demonstreret ovenfor, optræder, er brevet utvivlsomt et vidnesbyrd om, at nogle skatter var prægnante og eksisterede i egen ret. Bønderne i Nordjylland skelnede mellem ledingen og de øvrige skatter og betalte derfor kun førstnævnte. Dette er en gammel pointe. Eksempelvis har Erik Arup under inspiration af William Christensen karakteriseret ledingsskatten som ”skatten fremfor alle skatter”.¹⁰⁵ De nordjyske bønders delvise skattenægtelse underbygger karakteristikken. Derfor bør man også tage det til efterretning, når Christensen ydermere definerede ydelserne inne, stud og leding som en særlig ”trehed”, der kendetegnede selvejerbønderne:¹⁰⁶

”Forbindelsen Stud og Leding (uden Inne) bruges om de Ydelser, der kræves af skattepligtigt Gods i modsætning til skattefrit [...] På den samme Måde anvendes af og til også Ordet Leding alene, men oftere Udtrykket Skat og Leding [...] ligesom det at gøre Jordegods skatteskyldigt til Kronen kan betegnes simpelthen ved at komme det under Leding.”¹⁰⁷

Omtalen af inne blev sjældnere i perioden,¹⁰⁸ hvilket i lyset af Christensens observation må skyldes netop den trehed, disse skatter udgjorde. Imellem hver enkelt skelnede man nok ikke tydeligt mellem inne, stud og leding,¹⁰⁹ særligt fordi alle i perioden var omlagt til pengeafgifter¹¹⁰ frem for de oprindelige arbejdsbyrder, de dækkede over (gæsteri, arbejdspligt og militærtjeneste). De blev derfor oftest blot samlet under ledingsbegrebet. Leding optræder også i andre konstellationer end med inne og stud, jf. ”alt thet bonde gotz, som Jess Bloberg j Holstebro haffuer [...] ey er giffuit leding oc setgierdh [setgerd] aff”.¹¹¹ Setgærd er vist blot – som kværsæde – et andet ord for leding.¹¹²

104 DH, 225 (1. november 1526).

105 Arup, 1914, s. 80.

106 Christensen, W. 1903, s. 498.

107 Christensen, W. 1903, s. 422.

108 Christensen, W. 1903, s. 434.

109 Jf. DCP, nr. 81: ”stwdh [stud] oc ledingh”.

110 Christensen, W. 1903, s. 526.

111 GJT, nr. 23. Se desuden nr. 35, samt GD, 1., rk., bd. 3, s. 75.

112 Bøgh 2007, s. 131. Man finder også i Slesvig omtalen af kværsæde og leding, jf. Poulsen 2003, s. 618.

Selvom jeg har argumenteret for en økonomisk model, hvor bøndernes afgifter og skatter kan betragtes som udskiftelige, forekommer det, at der er en undtagelse i stud, inne og særligt leding. Det skal dog bemærkes, at denne undtagelse, som citatet fra Nordjylland 1526 angiver, kom fra bønderne, ikke centralmagten. Det synes således på sin plads at fremdrage en gammel pointe fra Johannes Steenstrup og konstatere, ”at Skatterne ikke vare byggede paa Magtbud fra oven”.¹¹³ En pointe, der er særlig relevant i lyset af ledingskattens økonomiske betydning i senmiddelalderen: For selvom denne i udgangspunktet var lukrativ for kongemagten, så var den, grundet dens lovmæssige fastsættelse, kombineret med inflation, rent symbolsk og uden reel økonomisk vægt fra midten af 1300-tallet.¹¹⁴ Fra kongemagtens perspektiv gav det ikke mening at fastholde netop ledingskatten.

På den anden side kan man ikke konkludere, at ledingskatterne var ligegyldige for monarkerne. Et dokument fra 1493 fortæller om selvejerjord, der blev overdraget til kongen (som fæstegods), ”for ther reddes icke querst [kværsæde] och ledinge aff.”¹¹⁵ Betalte man ikke sin ledingssskat, blev selvejerjorden omlagt til kronfæste.¹¹⁶ Ledingskatten var herved også en form for ”vigtigste skat” for selvejerne rent formelt. Alligevel må man overveje, om ikke Christensens karakteristik (citatet ovenfor) af ledingskatten som kendemærke for skattepligtigt gods er reduktionistisk? Ledingskatten var ikke ”skatten fremfor alle skatter”, fordi den angav skattepligt. Det var den derimod på grund af den sociale status, skat-

---

113 Steenstrup 1874, s. 149.

114 Arup 1914, s. 46–50, 91; Bøgh 2007, s. 130.

115 Rep. II nr. 7529. GJT, nr. 23.

116 Udover de anførte kildeeksempler se Hoffmeister 1983, s. 60.

ten forudsatte, nemlig selvejerstatus. Det at være selvejerbonde var unægteligt statusgivende, og ledingsskatten symboliserede denne status.¹¹⁷

At netop ledingsskatten blev formidler af denne status (fremfor både stud og inne) er ikke tilfældigt. Skatten havde nemlig (som berørt ovenfor) en oprindelig tilknytning til militærtjenesten:¹¹⁸ Modsat fæstebønderne og lig aristokratiet indtog selvejerne gennem ledingsskatten symbolsk en mere fremtrædende rolle i landets forsvar. Arup overvejer endda, at den middelalderlige titel ”af våben”, der normalt oversættes til væbner og derfor anses for standsmarkør for aristokratiet,¹¹⁹ faktisk udspringer fra gruppen af selvejerbønder kendt som ”havnebønder”. Bøn-

117 Selvejerbøndernes sociale og økonomisk stilling i middelalderen er et særdeles omdiskuteret felt. I store dele af historiografien betragtes selvejerbønder som udsatte; nærvæd stavnsbundne og pålagt for omfattende økonomiske byrder, uden væsentligt anderledes kår end fæstebønderne; ja vel nærmest dårligere på nogle områder (Bøgh 1979–1980, s. 286; Christensen, A.E. 1976, s. 257–260; Christensen, W. 1903, s. 508–525; Hertz 1978, s. 86–93; Jørgensen 1940, s. 479–80; Steenstrup 1886, s. 370ff). Dette billede gjorde Erik Hofmeister op med i publiceringen af sit speciale i artiklen *Selvejernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder* fra 1983. Hofmeister påpeger, at selvom selvejerne ”langt fra kunne gøre hvad der passede dem” (Hofmeister 1983, s. 82), og selvom deres muligheder for frit at kunne disponere over egen jord blev begrænset i 1500-tallet, så er opfattelsen af deres byrder stærkt overdrevet (Hofmeister 1983, s. 83–86). Helt central er hans opgør og afvisning af teorien om selvejernes stavnsbånd. Sekundært påviser han, at selvejerne juridisk var autonome i perioden. Et resultat, der falder lidt til jorden, da Jeppe Netterstrøm siden har påvist, at det samme gjaldt fæstebønderne (Netterstrøm 2003, s. 84–86). Slutteligt påpeger han en dimension, der ofte overses i diskussionen: At selvejerbønderne *socialt* var mere velsete end fæstebønderne. For at forstå selvejerne, skal man altså ikke kun betragte deres økonomiske dispositionsmuligheder, men også deres sociale friheder, såsom at de ifølge landskabslovene var de eneste, der kunne være nævninge i markskels- og skurnævningesager (Hofmeister 1983, s. 85.) Af nyere analyser af selvejerne bør særligt Anders Bøghs *Bundones Regis* påpeges, da han i mange henseender tager afstand fra Hofmeisters korrektiv, særligt ved at fastholde betragtningen af selvejerne som underlagt et ”stavnsbåndslignende arrangement” eller et ”selvejerstavnsbånd” og ved en generel opfattelse af selvejerne som nærmest umyndige aktører (Bøgh 2007, s. 126–136, 140f. Se desuden Dahlerups bidrag til *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (1989), der ligeledes ser bort fra Hofmeister (Dahlerup 1989, s. 91)). Bøgh har unægteligt en central pointe i at påpege den økonomiske interesse, monarkerne havde i selvejerne, hvilke man derfor forsøgte at udnytte så meget som muligt. Alligevel kan det kritiseres, at han ikke tillægger Hofmeisters overvejelser større vægt, særligt de afsluttende bemærkninger om selvejernes sociale status. For selvom selvejerne rigtigt nok blev udsat for et øget økonomisk pres i senmiddelalderen, var de færreste fattige og de fleste endda i økonomisk fremgang (Hybel og Poulsen 2007, s. 322. Se desuden Poulsen 2003, s. 711–715, samt Poulsens diskussion af landboernes driftighed og kulturelle sammenlignelighed i senmiddelalderen/tidlig moderne tid (Poulsen 2014, s. 56–57). Periodens øgede økonomiske tryk på bønderne – særligt selvejerne – oversteg generelt ikke landbosamfundets fremgang og økonomiske formåen. Derfor gælder det, at selvom selvejerne på mange måder var en presset gruppe, og selvom deres tilværelse ingenlunde var problemfri, var de alligevel et befolkningssegment, man gerne ville være med i. Udover kongemagtens økonomiske interesse var de på lokalt plan en både social og kulturel elite: De besad i gennemsnit større jordområder, var rigere og var desuden ”herrer i eget hus” (Bøgh 2007, s. 131–132. Hofmeister 1983, s. 57; Jyske Lov, bog 1 §34.) Således var selvejerbønderne bestemt en højstatus gruppe blandt landboerne.

118 Arup 1914; Jyske Lov, bog 3, særligt kap. 11.

119 Se Christensen, W. 1912–1913.

der, der ikke overgik til at betale ledingsskat, men i stedet anskaffede sig de tre folkevåben sværd, kedelhat og spyd, og hvert år aktivt indgik i militærtjeneste for kongen. Da de ikke skulle betale ledingsskatten, men i stedet yde militærtjeneste som aristokratiet, var de delvist skattefri, og blev netop kendt som våbenbærende bønder, bønder "af våben".¹²⁰ Arups overvejelse er bestridt af både Poul Johannes Jørgensen¹²¹ og Sture Bolin,¹²² bl.a. herved at ledingspligtige bønder også anskaffede sig folkevåben, men som påpeget af Rikke Malmros er dette imidlertid en (hyppig) mistolkning af Jyske Lov (som Arup i øvrigt også begår): Folkevåben var ikke "folkelige våben", men derimod fuld udrustning.¹²³ Carl Andreas Christensen har taget Arups tese i forsvar med samme indvending og har desuden påpeget, at havnebønder med skatteprivilegier kan spores helt op i 1600-tallet. Samtidig argumenterer han for, at selvom folkevåben betød fuld udrustning, blev havnebønderne over tid kendetegnet ved deres skjold, fordi ledingsbønderne fik stillet disse til rådighed.¹²⁴

Forholdene omkring selvejerbøndernes skatter afslører altså, at disse vitterligt indtog en særegen position i middelaldersamfundet. Derfor skal man nok også være påpasselig med at analysere netop skatterne inne, stud og leding parallelt med andre. Dette betyder imidlertid ikke, at de repræsenterer en institutionel adskillelse af private afgifter og offentlige skatter. I stedet blev de fastholdt, fordi de angav selvejerstatus forstået som positiv angivelse af tilhørsforhold til en socioøkonomisk gruppe, der grundet deres (indirekte) krigstjeneste var velansete. Selvejerbønderne og deres afgifter var givet ved lov, men det var ikke dette, der fastholdt dem som noget særligt. Det gjorde bønderne selv. Således kan disse selvejerskatter bidrage med yderligere nuancering af to-kars-modellen, når det økonomiske fundament betragtes: For selvom denne økonomiske model er illu-

120 Arup 1914, s. 38–40. Hypotesen er inspireret af Erslev (Erslev 1898, s. 224–233, særligt s. 228–229), der ser herremandsstanden som en konsekvens af ledingspligtens pengeafløsning: Bønder "af våben", der med deres fortsatte militærtjeneste blev aristokratiet. Erslev ser imidlertid denne udvikling som afsluttet på Valdemar Sejrs tid. Arup anser udviklingen for igangværende i 1300-tallet "og endnu en rum tid efter" (Arup 1914, s. 40). I en 1914 artikel præsenterer Arup kun kort teorien, der imidlertid udfoldes i hans Danmarkshistorie (Arup 1925–1955, bd. I, s. 221, 286).

121 Jørgensen 1940, s. 212, 282, 376ff.

122 Bolin 1934, s. 112ff.

123 Malmros, in press.

124 Christensen, C. A. 1941, s. 305–314. Rikke Malmros (in press) forholder sig ikke direkte til spørgsmålet om havnebønderne, men ser omlægningen af ledingstjenesten til én skat som ét moment, gennemført i 1168. Denne bevægelse umuliggør muligheden for den flydende bondegruppe, der ses i Arups og Christensens udlægning af havnebønderne. Malmros adresserer dog ikke spørgsmålet uden for hendes undersøgelsesperiode (Valdemarstiden), hvorfor Christensens påvisning af særegne, kvalificerede skattefri (på beskedne sædegårde) havnebønder (samt fribønder og maalsbønder) i både 1400-, 1500- og 1600-tallet endnu er en ganske kvalificeret udlægning (Christensen, C. A. 1941, s. 309–313). For spørgsmålet om fribønder se desuden Jespersen 2015, s. 20–31. Man kan desuden afslutningsvis spekulere, om netop skjoldet var baggrunden for det at bære våben i heraldisk henseende – at besidde og værne om et våbenskjold?

strativ for ressourcernes bevægelse imod øvrighedsmagterne, så er den samtidig en reduktionistisk fremstilling af aktørerne: Bønderne, der ”gav”, og øvrighedsmagterne, der ”modtog”.

To-kars-modellen. Muligheder og begrænsninger

Artiklen har argumenteret for muligheden for at analysere og fortolke den økonomiske relation mellem bønder og øvrighedsmagter i den Bois-inspirerede to-kars-model. Den overordnede konklusion må være, at dette ikke kun er meningsfuldt, men at denne forståelse faktisk også kommer til udtryk flere steder i kilderne. Således kan der være en metodisk pointe i at analysere de ”privatretlige” og ”offentligretlige” kilder parallelt (jf. Hybel og Poulsens metode fra artiklens indledende afsnit). Dog med de forbehold for inne, stud og leding, som gives i sidste kapitel.

Når dette er bemærket, er det dog samtidig åbenlyst, at to-kars-modellen skal tages med forbehold for de problemer, den medfører. Bois’ model finder inspiration i marxismen og dette medfører nogle problemer, der er blevet åbenlyst i artiklen.¹²⁵ Bønderne var eksempelvis i praksis ikke ét homogent indkomstgrundlag, som Bois argumenterer. Dette ses ved selvejernes statusmarkering gennem ledingen, men derudover var bondeøkonomien også påvirket af mange forhold, f.eks. kornpriser, inflation, krig og hvorvidt ydelserne faldt i form af penge eller naturalier. Modellen bør derfor anvendes i forlængelse af en refleksion over det dynamiske samfund, den pålægges, og må ikke misforstås til at være en klasserepræsentation over det ulige magtforhold mellem ”de der giver”, og ”de der modtager”.¹²⁶

Har man dette for øje, kan kategorierne fra modellen, det vil sige ”giverne” (bønderne) og ”modtagerne” (øvrighedsmagterne), have analytisk anvendelse til at belyse ressourcernes bevægelse fra bønder mod kongen gennem aristokratiet, som en toleddet proces: 1) skatter/afgifter var én ting, når ressourcer skulle akkumuleres fra bønder til lensmanden. Her var de ensudseende, defineret ved deres bevægelse fra bonde til øvrighed. I skatternes anden bevægelse, når den akkumulerede rigdom skulle videregives til kongen, var de forskellige. Her var der en strukturel forskel på dem. Til illustration af denne forståelse kan opmærksomheden drejes tilbage på Jep Friis’ skrivelse af 1467. Reelt havde hans problem og resignation at gøre med afgifternes toleddede bevægelse, da han blev nødt til at forholde sig til ressourcernes viderebringelse til kongen, før han havde for-

---

125 Se desuden Brown 1986; Given 1985; Safley 1986.

126 En fremstilling, der yderligere problematiseres ved, at der i senmiddelalderen var hyppig udveksling mellem de privilegerede og ikke-privilegerede segmenter. Nogle fik skattefrihed, mens andre mistede den (Vognsen 2018, s. 63–66). Det var altså ingenlunde et bundet eller fasttømret samfund, men derimod et ganske dynamisk et.

mået at indkræve dem. Under normale forhold, hvor ressourcerne i første instans kun figurerede mellem lensmanden og bønderne, var problemet personligt, men fordi monarken nu gjorde krav på en del af skatten, forplumredes situationen for biskoppen, der var nødt til at undskylde den prekære situation og bøndernes modvilje over for sin standsfælle. Det var selvsagt en vanskelig situation at stå i.

Litteratur

Arkiver/Utrykte Kilder

- SA Statens arkiver, København
 Regnskaber 1433-1559
 Kongens fadebursregnskaber 1521-1525

Trykte kilder

- DH *Diplomatarium Hornumense. Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing 1216-1636, bind 1: 1216-1581*, udg. Ole Færch, Ålborg: Viborg Bogtrykkeri. 2004.
- DCP *Diplomatium Christiarni Primi. Samlinger af aktstykker, diplomater og breve henrørende til Kong Christian den førstes historie*, udg. C. F. Wegener, København: J. D. Qvist & Comp., 1856.
- DM *Danske Magazin*, række og bind adskilt med semikolon. 1745-.
- DHD *Dueholms Diplomatarium. Vidnebreve, sjælemesseaftaler, gavebreve samt andre dokumenter fra sanct Johannes og Marie Magdalene kloster Dueholm i Mors i tiden fra 1371 til 1561*, udg. Arnold Kæseler, Skive: ForTiden, 2003.
- GJT *Gamle Jydske Tingsvidner*, udg. Oluf Nielsen, København: J. Jørgensen, 1882.
- GD *Gammeldanske diplomater. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. Duplikeret til brug for Ordbog over det ældre danske Sprog*, udg. Inger Dons og Thelma Jexlev og Kaj Bom, 1. rk., bd. 1-4, 2. rk., bd. 1-4, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1959-69.
- Jyske Lov* *Jyske lov, i Danmarks Gamle Love Paa Nutidsdansk. Andet bind: Eriks Sjællandske lov – Jyske lov – Skaanske og Sjællandske Kirkelov*, udg. Erik Kroman, København: G.E.C. Gads Forlag, 1954.
- KCGR *Kansler Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525*, udg. Ole Færch, Viborg: Landbohistorisk Selskab, 2014.
- KD *Kjøbenhavns Diplomatarium: Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*, udg., Oluf Nielsen, bd. 1-8, København: Gad, 1872-87.

- LFK *Lyder van Fredens Kämnärsräkenkaber för Malmö 1517-1520*, udg. Leif Ljungberg, Malmö: Sydsvenska Dagbladets Aktiebolag, 1960.
- Missiver I/II *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's tid*, udg. William Christensen, bd. 1-2, København: G.E.C. Gad, 1914.
- NDM *Nye Danske Magazin*, bind angivet i note. 1794-.
- NLR *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, udg. Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose, Odense: Odense Universitetsforlag, 1991.
- Olau Magnus *Olaus Magnus. Historia de Gentibus Septentrionalibus Romæ 1555. Description of the Northern Peoples Rome 1555. Translated by Peter Fisher and Humphrey Higgins*, udg. Peter Foote, bd. 1-3, London: The Hakluyt Society, 1996-1998.
- Rep. I *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 1. rk., udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, bd. 1-4, København, 1894-1912.
- Rep. II *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 2. rk., udg. William Christensen, bd. 1-9, København, 1928-39.

Litteratur

- Arup, Erik 1914: *Leding og Ledingskat i det 13. Aarhundrede. Særtryk af „Historisk Tidsskrift“ 8. R. V. Bianco Lunos Bogtrykkeri.*
- Arup, Erik 1925-1955: *Danmarks historie*, bd. 3. Fotografisk optryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler (1961-1967)
- Bois, Guy 1984: *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300-1550*. Cambridge University Press.
- Bosl, Karl 1994: “Schutz und Schirm, Rat und Hilfe als Voraussetzung von Steuer, Abgabe und Dienst im Mittelalter”. Eckart Schremmer (udg.): *Steuern, Abgaben und Dienste vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Referate der 15. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 14.-17. April 1993 in Bamberg*. Franz Steiner Verlag.
- Brown, Elizabeth A. R. 1986: “Reviewed Work(s): The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c.1300-1550. by Guy Bois”. *Renaissance Quarterly* 1986, vol. 39, No. 1 (Spring, 1986), s. 88-90.
- Brunner, Otto 1965: *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, 5. Udg., Wissenschaftliche Buchges.
- Bøgh, Anders 2007: “Bundones Regis”. Selvejerbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen”. Agnes Arnórsdóttir, Per Ingeman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus Universitetsforlag, s. 117-149.

- Christensen, Aksel E. 1976: *Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger*. Den danske historiske Forening
- Christensen, Carl Andreas 1941: "Et bidrag til fortolkning af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov". Erik Reitzel-Nielsen (red.): *Med Lov skal Land bygges*. Nyt Nordisk Forlag.
- Christensen, William 1903: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*. Reprografisk genudgivelse ved Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie (1974).
- Christensen, William 1912-1913: "Om nogle af det 15. Århundredes Betegnelser for Adelsstanden". *Historisk Tidsskrift 1912-1913*, bd. 8, rk. 4, s. 38-51.
- Cole, Richard, under tryk: "Bureaucracy and Alienation: Some Case Studies from Håkonar saga Håkonarsonar". *Saga-Book 43*.
- Dahlerup, Troels 1971: "Danmark". Aksel E. Christensen (red.): *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12 august*. Fr. Bagges Kgl. Hofbogtrykkeri., s 45-80.
- Dahlerup, Troels 1989: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 6: De fire stænder, 1400-1500*. Gyldendal og Politikens forlag.
- Danstrup, John (red.), et al. 1956-1978: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingetid til reformationstid*. Rosenkilde og Bagger.
- Erler, Adalbert 1971: "Bede". Adalbert Erler og Ekkehard Kaufmann (red.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Bd. 1: Aachen – Haussuchung*. Erich Schmidt, s. 346–348.
- Erslev, Kristian 1879: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde*, Fotografisk optryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler (1970).
- Erslev, Kristian 1898: *Valdemarernes Storhedstid. Studier og omrids*. Fotografisk optryk ved Universitetsforlaget (1972)
- Erslev, Kristian 1896: *Danmarks Riges Historie II: Den senere middelalder. Første bog. Det første århundrede efter Valdemar Sejrs død (1241-1340)*. Fotografisk optryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler (1971)
- Erslev, Kristian 1909: "Fæstebondens Førlov og dens Størrelse". *Historisk Tidsskrift 1909*, bd. 8, 2. rk., s. 71-73.
- Friis, Astrid 1942: "Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid". *Historisk Tidsskrift 1942*, 10. rk. VI, 1. h., s. 1-140.
- Given, James 1985: "Reviewed Work(s): The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c.1300-1550 by Guy Bois". *The History Teacher*, 1985, vol. 19, no. 1, s. 158-159.

- Grinder-Hansen, Poul 2010: *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*. Nationalmuseet.
- Hedegaard, Ole A. 1985: *Leding og landeværn: middelalderens danske forsvar*. Vedbæk.
- Hertz, Michael 1978: „Beskeden mand”. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse”. Bol og By 1978, 2. rk, 2: *Omkring den senmiddelalderlige Krise*, s. 77-106.
- Hofmeister, Erik 1983: ”Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder”. Historie/Jyske Samlinger 1983, Ny række, Bind 15, h. 1, s. 56-86.
- Hybel, Nils og Poulsen, Bjørn 2007: *The Danish Resources c. 1000-1550. Growth and Recession*. Brill.
- Hybel, Nils 2017: *The Nature of Kingship c. 800-1300. The Danish Incident*. Brill. DOI: 10.1163/9789004358355
- Jacobsen, Grethe 1985: ”Købstadsfinansier i begyndelsen af 1500-tallet. LYDER VAN FREDENS KÆMNERREGNSABER FOR MALMØ 1517-1520” Historisk Tidsskrift 1985, bd. 14, rk. 6, s. 209-239.
- Jahn, Ferdinand Henrik 1835: *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne*. København.
- Jahnke, Carsten 2008: ”Nils Hybel og Bjørn Poulsen: The Danish resources c. 1000-1550, Leiden 2007: Growth and recession”. Historie: Jyske samlinger 2008, s. 198-201.
- Jahnke, Carsten, 2017: ”Ole Færch: Kansler Claus Gjordsens register over kongeligt gods of rente 1524. Landbohistorisk Selskab, Auning, 2014”. Historisk tidsskrift 117:1 (2017), s. 263-273.
- Jensen, Kristin Brøgger, Liljegren, Lone Hedegaard og Tarbensen, Kenn 2010: *Regnskabshistorie. Erhvervsregnskaber som kilder i historieforskningen*. Erhvervsarkivet.
- Jespersen, Mikkel Leth 2015: ”En duft af lavadel”. Rubicion 2015 (1), s. 20-31.
- Jørgensen, Poul Johannes 1940: *Dansk rets historie*. Gad (6. oplag, 1974).
- Kypta, Ulla 2014: ”Bürokratischen Routinen. Wie im 12. Jahrhundert die Einnahmen des englischen Königs erhoben und verbucht wurden”. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht' 9/10/14: ”Nehmen” im Mittelalter, s. 540-547
- Ladefoged, Anne 2016: *Layout i lovhåndskrifter. En sammenlignende undersøgelse af layoutet i danske lovhåndskrifter fra 1250 til ca. 1500*, Speciale ved Københavnsuniversitet publiceret gennem: <https://ku-dk.academia.edu/AnneLadefoged> (tilgået d. 15-08-2018).
- Lind, John H., Jensen, Carsten Selch, Jensen, Kurt Villads og Bysted, Ane 2004: *Danske korstog: Krig og mission i Østersøen*. Høst & Søn

- Lund, Niels 1999: "Kværsæde. Fast demobilisering eller almindelig ledingsafløsning?". *Historisk Tidsskrift* 1999, nr. 99, s. 376-386.
- Madsen, Claus, C. 2006: "Rigsråd Niels Clementsen: kongens forlængede arm". *Historisk årbog for Thy og Vester* 2006, s. 109-116.
- Malmros, Rikke, Under tryk, *Leding og Bønder i Valdemartidens Danmark*.
- Mogensen, Christina Lysgaard 2016: *Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II's land- og bylov (1522)*. Aarhus Universitet: Upubliceret ph.d.-afhandling
- Netterstrøm, Jeppe 2003: *At forsvare til rette. Værnsforholdet og bøndernes retslige stilling i Danmarks senmiddelalder 1400-1513*. Landbohistorisk Selskab.
- Netterstrøm, Jeppe 2012: "Kapitel 15: Statsudvikling, Feudalisme og Aristokratiske Fraktioner i Jylland under Christian I". Sverre Bagge, Michael H. Gelting, Frode Hervik, Thomas Lindkvist og Bjørn Poulsen (red.): *Statsudviklingen i skandinavien i middelalderen*. Dreyers Forlag, s. 303-329.
- Orning, Hans Jacob og Poulsen, Bjørn, under tryk: "Holding royal office and the creation and consolidation of the elite in Scandinavia, c. 1050–1250". Bjørn Poulsen, Helle Vogt og Jón Viðar Sigurðsson (red.): *Nordic Elites in Transformation, c. 1050-1250, Volume I: Material Resources*. Routledge
- Pajung, Stefan og Poulsen, Bjørn 2014: "Et Senmiddelalderligt Handelsnetværk. Flensborgkøbmanden Namen Jansens købmændsbog 1528-49". *Temp – tidsskrift for historie* 2014, bd. 9, s. 23-42.
- Petersen, E. Ladewig 1975: "From domain state to tax state". *Scandinavian Economic History Review* 1975, 23:2, s. 116-148.
- Poulsen, Bjørn 1985: "Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevns og i Odsherred". *Bol og By* 1985, nr. 1, s. 7-20.
- Poulsen, Bjørn 1990: "Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning". *Historisk Tidsskrift* 1990, bd. 90, h. 1, s. 38-63.
- Poulsen, Bjørn 1995: "Kingdoms on the Periphery of Europe: The Case of Medieval and Early Modern Scandinavia". Richard Bonney (red.): *Economic Systems and State Finance*. Clarendon, s. 101-122.
- Poulsen, Bjørn 1997: "Agricultural technology in medieval Denmark". Grenville Astil og John Langdon (red.): *Medieval Farming and Technology. The impact of Agricultural Change in Northwest Europe*. Brill, s. 115-145.
- Poulsen, Bjørn 2003: "Den sene middelalder – tiden 1430-1544". Per Ethel, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen (red.): *Det sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder*. Haderslev Museum/Historisk Samfund for Sønderjylland, s. 493-716.

- Poulsen, Bjørn 2007: "Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen". Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk semiddelalder*. Aarhus Universitetsforlag, s. 381-414.
- Poulsen, Bjørn 2011: "Chapter 13: Tribute as Part of the Financial System of the Medieval Danish King". Steinar Imsen (red.): *Taxes, Tributes & Tributary Lands in the Making of the Scandinavian Kingdoms in the Middle Ages*. Fagbokforlaget, s. 279-292.
- Poulsen, Bjørn 2012: "Kapitel 3. Den danske konges indtægter I middelalderen. Haløkonomi, borgøkonomi og skattestat". Sverre Bagge, Michael H. Gelting, Frode Hervik, Thomas Lindkvist og Bjørn Poulsen (red.): *Statsutvikling i skandinavia i middelalderen*. Dreyers Forlag, s.55-75.
- Poulsen, Bjørn 2014: "Economic and cultural differentiation among the Late Medieval and Early Modern Danish peasantry". John Broad og Anton Schuurman (red.): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to Nineteenth Century*. Brepolis, s. 39-60. DOI: 10.1484/M.RURHE-EB.4.00123
- Prange, Knud 1988: "Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper". Poul Enemark, Per Ingesmand og Jens Villiam Jensen (red.): *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig* på 60-årsdagen 13. februar 1988. Arusia – Historiske Skrifter, s. 191-208.
- Rasmussen, Carsten Porskrog 1994: "Kronens gods". Per Ingesman og Jens William Jensen (red.): *Danmark i Senmiddelalderen*. Aarhus Universitetsforlag.
- Retsö, Dag 2017: "No Taxation Without Negotiation". *Scandinavian Journal of History* 2017, 42:4, s. 439-458.
- Safley, Thomas Max 1986: "Reviewed Work(s): The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c.1300-1550. by Guy Bois". *The Sixteenth Century Journal* 1986, Vol. 17, No. 3, s. 378-379.
- Secher, Vilhelm Adolf og Thiset, Anders 1886-1888: "Om Rigsraad Niels Clementssøn til Avnsbjerg og hans Børn". *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1886-1888*, 2. rk., 1. bd., s. 143-251.
- Skyum-Nielsen, Niels 1955: "Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536". *Scandia* 1955, bd. 23, s. 1-101.
- Steenstrup, Johannes 1874: *Studier over Kong Valdemars Jordebog. Første Afdeling*. Rudolph Klein.
- Steenstrup, Johannes 1886: "Vornedskabet hos den danske bonde". *Historisk Tidsskrift* 1886, Bd. 5, 6. Rk, s. 339-462.
- Tamanaha, Brian Z. 2008, "Understanding Legal Pluralism. Past to Present, Local to Global". *Sydney Law Review* 2008, bd. 30, h. 3, s. 375-411.

- Ulsig, Erik 1698: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Gyldendal.
- Venge, Mikael 1995: "Valdemar Sejrs Fogeder". Zise 1995, nr. 3, s. 100-110.
- Venge, Mikael 1999: "Stud skal hver bonde rede på St. Andreas' dag". Zise 1999, årg. 22, nr. 1, s. 7-14.
- Venge, Mikael 2002: *Dansk skatthehistorie I. Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340*. Told- og Skatthehistorisk Selskab
- Venge, Mikael 2004: *Dansk skatthehistorie II. Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536*. Told- og Skatthehistorisk Selskab
- Vognsen, Frederik Lynge 2018: "Velbyrdige og beskedne mænd. Stand og status i dansk senmiddelalder". *Historisk Tidsskrift* 118:1 (2018), s. 51-76.
- Vogt, Helle 2014: "Danish Penal Law in the Middle Ages: Cases of Homicide and Wounding". Stefan Brink og Lisa Collinson (red.): *Danish Penal Law in the Middle Ages: Cases of Homicide and Wounding*. Brepolis, s. 185-200. DOI: 10.1484/M.AS-EB.1.101970.
- Weber, Max 1922: *Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung: Wirtschaft und Gesellschaft*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Summary

From Peasant to King.

Late Medieval Taxes and their Movement

Taxes and land rent were paramount for the medieval economy. Traditionally, both concepts are used by researchers as a part of a narrative of centralization and state formation. This article, however, suggests that this understanding can be supplemented by a general view of taxes and land rent as structures of accumulation centered around the elites of society. This view allows for new approaches, theories and methods with which to consider significant questions about how medieval society and culture were structured and understood. Particular attention is given to questions of bureaucracy, centralization, the duty – and ambition – to document economic transactions, and how peasants and lords understood themselves as such based on whether they were “givers” or “takers” of taxes and rent.